

Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Ivan Kafka

Ideologie purismu v příspěvcích o jazykové kultuře
v časopisech *Slovo a slovesnost* a *Naše řeč* v letech 1949–1968

Ideology of Purism in the Contributions on Language Cultivation
in the Journals *Slovo a slovesnost* and *Naše řeč* from 1949 to 1968

Praha 2016

Vedoucí práce: Mgr. Jan Chromý, Ph.D.

Děkuji Mgr. Janu Chromému, Ph.D., za připomínky i za podporu, které mi během psaní této práce poskytl.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 15. srpna 2016

.....

Klíčová slova: brusičství, ideologie, ideologie standardního jazyka, jazyková kultura, Naše řeč, purismus, Slovo a slovesnost, spisovná čeština, standardní jazyk

Key words: ideology, language cultivating, Naše řeč, purism, Slovo a slovesnost, standard Czech, standard language, standard language ideology

Abstrakt:

Tato práce se zaměřuje na purismus jakožto jazykovou ideologii. Po kritickém zhodnocení základních pojmů (jazyková kultura, ideologie, jazyková ideologie) jsou představeny ideologie standardního jazyka a ideologie purismu. Jádrem práce je: 1. analýza toho, jak je v příspěvcích o jazykové kultuře v časopisech *Slovo a slovesnost* a *Naše řeč* v letech 1949–1968 purismus pojmán, 2. jak se v těchto příspěvcích purismus projevuje.

Abstract:

The study deals with the purism as language ideology. After critical analysis of basic concepts (language cultivating, ideology, language ideology) there are standard language ideology and purism ideology presented. The crucial part of the study consists of: 1. analysis of the evaluation of purism in the contributions on language cultivating in the journals *Slovo a slovesnost* and *Naše řeč* from 1949 to 1968, 2. analysis of purism ideology in these contributions.

OBSAH

Úvod	- 6 -
Interpretace textů o jazykové kultuře z období po 2. světové válce v pojetí Václava Cvrčka	- 8 -
K vymezení pojmu jazyková kultura	- 11 -
Ideologie a její chápání v české lingvistice	- 12 -
Pojetí ideologie u Teuna van Dijka; kontext a diskurz	- 14 -
Jazykové ideologie	- 17 -
Ideologie standardního jazyka	- 19 -
Kritika ideologie standardního jazyka u Zdeňka Starého	- 21 -
Ideologie standardního jazyka v diachronních popisech češtiny	- 23 -
Ideologie purismu	- 26 -
Hodnocení puristických (brusičských) aktivit v textech o jazykové kultuře ve <i>Slově a slovesnosti</i> a v <i>Naší řeči</i> v letech 1949–1968	- 30 -
Ideologie purismu ve <i>Slově a slovesnosti</i> a v <i>Naší řeči</i> v letech 1949–1968	- 34 -
Závěr	- 43 -
Seznam literatury	- 44 -
Příloha č. 1: Chronologický seznam analyzovaných příspěvků	- 48 -

ÚVOD

Texty, které spadají do oblasti, která se v české lingvistice tradičně nazývá jazyková kultura, se vyznačují tím, že jsou vyhrocené a velmi emotivní. Tyto texty jsou rovněž zajímavé tím, co vypovídají o postojích svých autorů, a tím, co se jimi autoři snaží „dělat“: změnit způsob přemýšlení o daném tématu (u lingvistů nebo u veřejnosti), změnit jazykovou politiku na různých úrovních (tvorba vzdělávacích programů, ediční praxe v nakladatelstvích), ovlivnit řečové chování mluvčích, „potřít“ názorového oponenta, obsadit/udržet pozice v rámci daného diskurzivního pole apod.

Na texty o jazykové kultuře se lze zaměřit z mnoha hledisek. Lze např. sledovat typy argumentů, které jsou užívány při obhajování konkrétních stanovisek, resp. argumentační nekonzistentnosti (jak činí kupř. Chromý, 2009), nebo se zaměřit na to, jak se pracuje s vybranými koncepty. Jan Chromý např. analyzuje to, jak Bohuslav Havránek a Petr Sgall využívají pojmu demokratizace spisovného jazyka k prosazení svých jazykověkultivačních cílů (Chromý mluví o cílech *politických*) (Chromý, 2014). V pozadí politického jednání Havránka i Sgalla podle Chromého stojí ideologie chápaná jako systém přesvědčení, který je manifestován jazykem a který slouží k zachování stávajícího sociálního řádu, jeho proměně nebo destrukci (Chromý, 2014, s. 72). Jelikož se diskuze o jazykové kultuře podle našeho názoru vyznačují určitou zacykleností (opakují se argumenty, autoři se odvolávají na tatáž díla), analyzovat texty o jazykové kultuře z nového hlediska nám připadá užitečné.

V této práci se zaměříme na ideologii purismu v textech o jazykové kultuře v časopisech *Slovo a slovesnost* a *Naše řeč* v letech 1949–1968. Důvodem pro takovéto tematické vymezení je jednak skutečnost, že fenomén purismu není českou bohemistikou uspokojivým způsobem popsán, jednak fakt, že purismus je považován za „uzavřenou kapitolu“ v dějinách české lingvistiky a že se s jeho působením na lingvistické uvažování po druhé světové válce nepočítá, což je, jak si později ukážeme, zkreslující náhled. Jako časovou hranici pro výběr analyzovaných textů jsme si zvolili roky 1949 a 1968.

Naše volba let 1949 a 1968 jako časových mezníků pro výběr analyzovaných textů vycházela z toho, že tyto roky představují „uzlové body“, v nichž se mění dynamika v psaní o jazykové kultuře: v roce 1949 se mění redakce *Naší řeči* (končí éra vedoucího redaktora Jiřího Hallera, v odborné literatuře obvykle označovaná jako puristická, a výrazně se proměňuje redakční politika časopisu), v roce 1968 se koná konference o spisovné češtině a jazykové kultuře (následující rok *Naše řeč* zveřejňuje příspěvky z této konference), kde se čeští lingvisté manifestačně přihlašují k pražské škole a jejímu přístupu k otázkám jazykové kultury¹. Dalším důvodem pro dané vymezení je „zpracovatelnost“ vymezeného dvacetiletí co do rozsahu analyzovaného materiálu.

¹ Srov. zprávu o konferenci: „Už svým názvem, shodným s názvem programového sborníku z r. 1932, se konference přihlásila k tradici pražské jazykovědné školy, k té tradici, která už v třicátých letech pronikla i do lingvistiky světové a která v poslední době znovu ožila v cizině i u nás a plně se uplatnila i na nedávném VI. mezinárodním sjezdu slavistů v Praze. Hlásíme se k této tradici právě také proto, že teorie spisovného jazyka vypracovaná pražskou školou a stále rozvíjená je základem, z něhož je možno i dnes při řešení aktuálních otázek vycházet.“ (Konference..., 1969, s. 177).

Struktura práce je následující. Nejprve kriticky zhodnotíme monografii Václava Cvrčka, která se na téma jazykové kultury po 2. světové válce rovněž zaměřuje, dále si vymezíme pojmy, které jsou pro analýzu ideologií v textech o jazykové kultuře klíčové (jazyková kultura, ideologie, diskurz, kontext, jazykové ideologie). Poté pojednáme o dvou jazykových ideologiích (ideologie standardního jazyka a ideologie purismu) a vztáhneme je k lingvistickým popisům češtiny. Následně provedeme analýzu toho, jak je ve sledovaném období v textech o jazykové kultuře ve *Slově a slovesnosti* a *Naší řeči* purismus pojímán, a toho, jak se purismus v těchto textech projevuje.

INTERPRETACE TEXTŮ O JAZYKOVÉ KULTUŘE Z OBDOBÍ PO 2. SVĚTOVÉ VÁLCE V POJETÍ VÁCLAVA CVRČKA

Pokusem o komplexní zpracování tématu jazykové kultury po 2. světové válce je monografie Václava Cvrčka *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Její autor si klade za cíl „nastínit vývoj názorů na kodifikaci češtiny (teorii jazykové kultury, teorii spisovného jazyka)“, „vystihnout dynamiku vývoje“, „zachytit jeho nejdůležitější (zlomové) momenty a prozkoumat vývojové tendence v teoriích spisovného jazyka a v názorech na intervenování do jazyka“ (Cvrček, 2006a, s. 7). Cvrčkova práce ovšem nenabízí nezaujatý kritický pohled. Autor, aniž by své stanovisko k tématu otevřeně deklaroval, ve svém výkladu „straní“ těm názorům, které se shodují s názory jeho. Nejde tedy o analytickou práci, jak by mohlo vyplývat z citovaných formulací z úvodu, ale spíše o angažované dílo, který je součástí Cvrčkova jazykověpolitického programu (v souběžně publikované studii Cvrček vznáší požadavek na zvýšení mluvnosti spisovné češtiny, viz Cvrček, 2006b, s. 59). Problematické body Cvrčkovy práce shrnujeme a dokládáme v následujících bodech.

1. Autorovo pojetí dějin české lingvistiky je zkratkovité, nekoherentní a nejasné.

Cvrčkovo postižení rozdílů v ideologickém působení v 50. letech a za normalizace je nepřesvědčivé: zatímco v 50. letech jde o „probojovávání myšlenek (či o porážení myšlenek ‚škodlivých‘)“, za normalizace se ideologie projevovala zvýšenou autocenzurou u autorů (Cvrček, 2006a, s. 64). Autor má zřejmě na mysli, že v období normalizace byl postoj lingvistů k marxistické ideologii vlažnější než v 50. letech, takové tvrzení by však mělo být doloženo, stejně jako tvrzení o autocenzuře (o které však lze stěží předpokládat, že by v 50. letech neexistovala, resp. existovala v menší míře než za normalizace).

Jako jednu z podobností v dějinách lingvistiky po roce 1968 a v letech 1948–1956 Cvrček vidí v „restauraci marxistické lingvistiky“ (Cvrček, 2006a, s. 63). Jedním z jejích projevů bylo údajně pořádání konferencí s pojmem marxismus v názvu (další projevy autor nejmenuje). Cvrček však zároveň o konferenci o jazykové kultuře v Liblicích roku 1960 říká, že se na ní „podařilo spolu s kritikou dogmatismu rehabilitovat základní pojmy strukturální lingvistiky“ (Cvrček, 2006a, s. 34); tato konference nesla název Problémy marxistické jazykovědy.

Snahy o teoretické uchopení pojmu hovorová čeština ve druhé polovině 50. let jsou pro Cvrčka nesené „budovatelským patosem, který vyvěrá mimo jiné z již dříve zmiňovaného syndromu národního údělu“, zároveň je ale považuje za součást procesu demokratické normalizace spisovné češtiny (Cvrček, 2006a, s. 29). Není jasné, v jakém vztahu jsou spolu syndrom národního údělu a demokratizace spisovné češtiny, kterou Cvrček na jiném místě označuje jako projev vlivu státní (komunistické) ideologie (Cvrček, 2006a, s. 20).

2. Autor předpokládá, že existuje hodnotově neutrální pohled na jazyk, respektive na jeho variety.

Návrh Františka Váhalý předložit upravená *Pravidla českého pravopisu* ke schválení politickým instancím Cvrček považuje za „jeden z nejvíce viditelných případů, kdy do kodifikace zasahují nelingvistické – konkrétně politické – vlivy“ (Cvrček, 2006a, s. 32).

Každá kodifikace je však ve své podstatě jazykověpolitický akt. Výběr variety, jež má být kodifikována, i stylové hodnocení konkrétních jazykových prostředků jsou rozhodnutí, která jsou závislá na postojích autorit, které mají příslušná rozhodnutí v gesci, a na jejich hodnotové orientaci.

„Ideologické vidění obecné češtiny přetrvává v podstatě po celou dobu diskuze v SaS [míněna diskuze na počátku 60. let] (v některých pracích i později).“ (Cvrček, 2006a, s. 46). Opět: stěží si lze představit, že by se do výroků o obecné češtině mohla nepromítat hodnotová orientace těch, kdo se o ní vyjadřují. Cvrček za ideologii evidentně považuje pouze tu komunistickou.

3. Autorovo chápání vztahu mezi ideologií a jednáním historických aktérů je zjednodušující.

Cvrček hovoří o tom, že komunistická ideologie na lingvistiku „působila“, aniž by blíže vysvětlil, jak konkrétně se ideologie v lingvistických textech projevovala a proč (za jakým účelem) ji lingvisté přijímali. Pokud se do objasňování principu fungování ideologie pouští, činí tak značně diskutabilně, např. v hodnocení Havránkova působení Cvrček předpokládá, že ideologie je pouze nějaká vnější „slupka“, pod níž se skrývají neporušené myšlenky. Jak ale jinak než z osvojení „slovníku“ příslušné ideologie hodnotit její přijetí?

„Začíná se projevovat postupný příklon teorie PLK k marxismu.“ (Cvrček, 2006a, s. 18).

„V tomto období začíná import teoretických proudů ze Sovětského svazu. Prvním z nich bylo ‚nové učení o jazyce‘ N. J. Marra, které ovšem nemělo dostatek času na to, aby českou lingvistiku a literární vědu zasáhlo ve větší míře.“ (Cvrček, 2006a, s. 19).

„[R]eálné ‚působení‘ marxismu (...) v našich zemích lze ohraničit léty 1949–1950[.]“ (Cvrček, 2006a, s. 19).

„Tlak oficiální ideologie a Marrovo učení tak vedly k prosazování třídního pohledu na jazyk.“ (Cvrček, 2006a, s. 20).

„Smyslem jeho [= Havránkova] počínání byla jistě snaha uchovat myšlenky v podobě, v jaké byly zamýšleny, i když v hávu nové ideologie a za cenu morálního ‚sehnutí‘“ (Cvrček, 2006a, s. 26).

² Podobným způsobem uvažuje i Dvořáčková, která ve svém výkladu o dějinách Ústavu pro jazyk český AV ČR údajně postupuje tak, že informace z pramenů zbavuje „nánosů ideologicky podbarvených frází a stranické rétoriky“ (Dvořáčková, 2011, s. 17). Představa, že existují nějaké objektivně dané dějiny, které lze rekonstruovat, je současnou historiografií odmítána. Metodologicky sporné je autorčino „ověřování“ a „doplňování“ informací na základě dotazování pamětníků. Dvořáčková jednak nikde v práci neuvádí, které informace touto metodou získala, jednak nezohledňuje, že vzpomínky pamětníků jsou specifický druh pramene, se kterým je třeba nakládat zvláštním způsobem (je třeba počítat s (auto)stylizací, selekcí paměti a především se skutečností, že vzpomínání samo o sobě je interpretací minulosti, nikoliv „odkrýváním“ objektivních faktů).

4. Názorově spřízněným lingvistům autor umožňuje „dovysvětlit“ své texty.

Tento postup je nepřijatelný ve dvou ohledech. Zaprvé Cvrček namísto toho, aby texty kriticky zhodnotil, přejímá zpětnou interpretaci jejich autorů. Zadruhé znevýhodňuje všechny autory, kteří možnost vyjádření neměli.

„Prvním z článků této diskuze byl příspěvek P. Sgalla, který – v mladickém radikalismu, jak to sám při osobních rozhovorech zhodnotil – kritizoval nekonzistentnost v doporučeních a v proklamacích jeho tehdejších univerzitních učitelů“ (Cvrček, 2006a, s. 23).

„Z osobních rozhovorů s P. Sgallem vím, že (...) v druhé verzi článku (ze SaS), o niž Sgalla přímo požádal tehdejší redaktor SaS Bohuslav Havránek, si autor již z politických důvodů nedovolil změny dodané redakcí Tvorby ve větším měřítku odstranit, ačkoli s nimi nesouhlasil“ (Cvrček, 2006a, s. 24)

5. Tvrzení názorově spřízněných lingvistů jsou citována bez jakéhokoliv náznaku kritického zhodnocení:

Cvrčkův komentář k citátu Petra Sgalla a Jiřího Hronka: „Zmiňované obohacování spisovné češtiny prostředky obecně českými má vést především ke zvýšení mluvnosti tohoto útvaru, která je pocitována jako žádoucí.“ (Cvrček, 2006a, s. 93).

„Právě nemluvnost a umělost spisovné češtiny se stává podle Sgalla pramenem nejistoty a frustrace (např. dětí učících se ve škole spisovnou češtinu).“ (Cvrček, 2006a, s. 93).

Cvrček neuvádí, kým je spisovná čeština považována za nemluvnou nebo kdo všechno považuje nemluvnost a umělost spisovné češtiny za příčinu frustrace dětí. Tato problematická tvrzení jsou brána jako fakt, který není třeba dokládat.

6. Názorově spříznění lingvisté jsou za své postoje chváleni a jejich jednání je omlouváno.

V reakcích na Sgallovo protistrukturalistické vystoupení v roce 1951 je podle Cvrčka „přeceňována role jednotlivce“ (Cvrček, 2006a, s. 45).

„Diskutujícími, kteří požadují změnu [Petru Sgallovi a Pavlu Novákovi], nelze upřít poctivou snahu stav věci zlepšit.“ (Cvrček, 2006a, s. 53).

K VYMEZENÍ POJMU JAZYKOVÁ KULTURA

Přestože se sousloví jazyková kultura v české lingvistice používá již několik desítek let, lingvisté nemají potřebu jej podrobněji vymežit, jeho náplň je tak velmi vágní. Z implicitních tvrzení o jazykové kultuře můžeme vyvodit, že bývá chápána *procesuálně* jako péče o jazyk, resp. jako snaha o dosažení stavu „jazykové kulturnosti“ (Vilém Mathesius např. jazykovou kulturou rozumí „úsilí o jazykovou vytríbenost“; Mathesius, 1932, s. 14), nebo jako *stav*, výsledek procesu kultivace jazyka/řeči (tedy jejich „kulturnost“).

Jiří Kraus jazykovou kulturu vymezuje jako *teorii /jazykovědný obor*, který se zabývá čtyřmi okruhy: 1) stavem/úrovní jazykových prostředků, především spisovného jazyka, 2) rozvíjení a kultivování spisovného jazyka prostřednictvím vytváření jazykovědných příruček, 3) stav a úroveň řečových projevů, 4) rozvíjení a kultivování řečových projevů (Kraus, 2002, s. 238). Do takto široce vymezeného oboru by spadaly jednak všechny popisy jazykové situace a stylová analýza řečových projevů českých mluvčích, jednak veškeré další aktivity lingvistů, které mají za cíl kultivování jazykových/řečových projevů, tedy potenciálně např. i tvorba jazykovědných příruček. Takovéto široké vymezení nepovažujeme za příliš účelné.

Definici jazykové kultury nenalezneme ani ve výše analyzované monografii Václava Cvrčka, který ovšem pracuje se souslovími „teorie jazykové kultury“, „názory na kodifikaci češtiny“ a „teorie spisovného jazyka“ (Cvrček, 2006a, s. 7). Cvrček tyto pojmy klade vedle sebe, jako by šlo o synonyma, můžeme tady snad dovodit, že teorie jazykové kultury je pro něj uspořádaný soubor tvrzení o otázkách spisovné češtiny a její kodifikace. Kritéria pro výběr analyzovaných textů o jazykové kultuře však Cvrček neuvádí. Na základě naší zkušenosti předpokládáme, že mezi lingvisty existuje představa jakéhosi jádra textů považovaných za texty o jazykové kultuře (texty „známé“, často citované), a k tomuto „jádru textů“ se v souvislosti s jazykovou kulturou odkazuje.

V této práci budeme namísto termínu jazyková kultura používat výhradně spojení „příspěvky o jazykové kultuře“, které si vymezíme jako texty, které pojednávají o české jazykové situaci (nejčastěji o spisovné češtině a jejím vztahu k jiným varietám) a které zároveň obsahují hodnocení této situace. Hodnotící aspekt považujeme za klíčový: texty o jazykové kultuře se obvykle zaměřují nejen na to, jak čeština a jazykové projevy v češtině vypadají, ale jak by vypadat měly. Pro texty, jejichž obsahem je výhradně hodnocení konkrétních jazykových prostředků, používáme termín jazykové kritiky. Termín teorie jazykové kultury pokládáme za zbytečný a nepracujeme s ním.

IDEOLOGIE A JEJÍ CHÁPÁNÍ V ČESKÉ LINGVISTICE

Na pojem ideologie se v každodenním (neterminologickém) užívání váží negativní konotace; bývá obvykle chápána jako soubor nesprávných (pochybených, škodlivých) přesvědčení³ (pojem ideologický se analogicky užívá pro označení názorů oponentů jako nevěrohodných, zaujatých, vycházejících z mylných předpokladů). Negativní chápání ideologie je ovšem běžné i v textech odborných. Pokud autoři chápou pojem neutrálně, mají tendenci to explicitně zdůrazňovat (srov. např. Chromý, 2014, s. 72).

V české lingvistice se o ideologii (ideologiích) píše téměř výhradně v souvislosti s dějinami lingvistiky v letech 1939–1945 (ideologie nacistická) a 1948–1989 (ideologie komunistická). Pojetí obou ideologií a celková charakteristika těchto období bývají výrazně ovlivněny totalitářským chápáním dějin. V tomto pojetí stojí na jedné straně vládnoucí vrstva a na straně druhé ovládaná masa, které jsou „vnucovány“ mylné, pochybené, ideologické představy.⁴ Srov. např. doklady v bodu 3 v kritice Cvrčkovy monografie (s. 9) nebo doklady následující:

„Monopol politické moci po roce 1948 vedl k deformaci jazyka politické propagandy spočívající v záměrném zneurčitění klíčových pojmů politického života jako demokracie, socialismus, občanská práva apod., zaměřeném na možnost manipulace s vědomím.“ (Šlosar, 2009, s. 132).

„Od konce čtyřicátých let začala být věda v Československu bohužel politizována a ideologizována“ (Dvořáčková, 2011, s. 89).

„Až do roku 1989 byly jazykovědě neustále vnucovány vlivy celospolečensky vsudypřítomného marxismu.“ (Dvořáčková, 2011, s. 93).

„Politických a ideologických vlivů byla věda v Československu zbavována až po roce 1989.“ (Dvořáčková, 2011, s. 93).

„Sémantická devalvace [v protektorátním tisku] se projevovala v užívání automatizovaných frází a klíčových slov (...), jejichž užití nemělo primárně funkci informativní, nýbrž funkci proklamace sounáležitosti s vládnoucí ideologií[.]“ (Dittmann, 2013, s. 140).

V totalitářském modelu dějin je ideologie je jakási neurčitá síla, která působí zvenčí, ovlivňuje jednání lidí (srov. výše Cvrčkovy formulace: „působí“, „zasahuje“, „vyvolává

³ Srov. definice ideologie v *Novém akademickém slovníku cizích slov*: „1. původně nauka o ideách a jejich původu, 2. později filozofické, náboženské, politické a jiné ideje deformované určitým partikulárním zájmem: státní ideologie, fašistická ideologie, komunistická ideologie“ (Kraus a kol., 2006, s. 335; zkratky rozepisujeme).

⁴ Totalitářský výkladový model se ustavil v západní historiografii v 50. a 60. letech, avšak zatímco na Západě se od 70. let historiografie, ovlivněná konceptem dějin každodennosti a pamětovými dějinami, ubírá směrem k analýze chování konkrétních společenských skupin, jejich zájmů a strategií, česká historiografie (a snad lze říci, že obecně historiografie postsovětských zemí) se drží tradičního totalitářského modelu (Buben et al., 2014).

tlak“) a snaží se je manipulovat (srov. Šlosarův citát). Ideologie je chápána jako snaha „zakrývat“ pravou podstatu věcí „záměrnou deformací jazyka“ (Dittmann, 2013, s. 139, citující Klemperera, 2003; srov. také „lživé eufemismy“ jako rys protektorátního tisku; Dittmann, 2013, s. 140). Role badatele pak je spatřována v tom, že má onu „zakrytou pravdu“ odhalovat (Petr Fidelius např. říká, že odhaluje pravdivý obraz o povaze komunistického režimu, Fidelius, 2002, s. 11). Představu o zneužívání jazyka a manipulaci ze strany totalitního režimu najdeme i u Tomáše Váni v jeho monografii *Jazyk a totalitarismus*: „[V] totalitárních režimech často dochází k cenzuře, jazykovým regulacím, transformování jazyka a jeho zneužívání pro potřeby politického řízení“ (Váňa, 2013, s. 5).

Manipulace⁵ ovšem není fenoménem vyskytujícím se pouze v totalitních zřízeních – je běžnou součástí politického nebo reklamního diskurzu v demokratických zřízeních i každodenní komunikace. Stejně tak fakt že pohled na skutečnost je významně ovlivňován způsobem, jak je tato skutečnost pojmenována, zdaleka není jevem, který byl příznačný výhradně pro totalitní režimy. Volbou pojmenování se utváří pohled skutečnost vždy a ve všech společenských uspořádáních. Tohoto fenoménu si povšiml např. Boris Uspenskij ve své *Poetice kompozice*, kde cituje doklady toho, jak se proměňovalo pojmenování Napoleona Bonaparta v soudobém tisku a jak se volbou těchto pojmenování zároveň proměňoval i Napoleonův obraz (Uspenskij, 2008). Prací, které popisují vliv mediálního a politického diskurzu na prezentaci popisované skutečnosti, vzniká nespočet (příklad: Teun van Dijk analyzuje, jak je vnímání utečenců ovlivňováno metaforickými pojmenováními – „invaze“, „záplava“, „vlna“ – užívanými v politickém diskurzu; van Dijk, 1995).

Výklady o dějinách češtiny v „totalitních“ letech předpokládají, že ideologie se projevuje jazykem a že existuje něco jako „komunistická řeč“, „jazyk nacistické ideologie“ nebo „totalitní jazyk“, které (nikdy není objasněno jak) „působí“ (srov. názvy titulů *Jazyk třetí říše*, *Řeč komunistické moci*). Jak ale tvrdí Pierre Bourdieu, moc jazykových projevů nelze pochopit z izolovaných jazykových projevů. Jazykové projevy berou svou „sílu“ zvenčí, od toho, kdo tyto projevy pronáší, z jeho autority.⁶ Při hodnocení toho, jak ideologie „působí“, je proto třeba vždy specifikovat kontext, ve kterém se „ideologický jazyk“ reprodukuje, a zejména roli aktérů, kteří se na této reprodukci podílejí. Nelze kupř. tvrdit, že existovala nějaká „komunistická řeč“ nebo že by „komunistický režim“ užíval řeč určitým způsobem, jako to činí např. Tomáš Váňa, který z textů v Rudém právu z roku 1970 dělá závěry o „totalitním jazyce“, který vždy nutně vede ke „komunikačnímu selhání“ a k pádu totalitních režimů (Váňa, 2013).

Totalitaristické pojetí dějin je dále příznačné tím, že redukuje lidské chování na absorpci vnějších podnětů. Jedinci jsou chápáni jako masa zbavená vlastní vůle, na kterou je vyvíjen „tlak“. Zcela se opomíjí skutečnost, že lidé jednají určitým způsobem z nějakých důvodů a za nějakým účelem, jinými slovy že mají možnost svobodné volby.

⁵ Manipulaci chápeme jako skryté usměrňování představ a jednání lidí.

⁶ „[V]šechny snahy odhalit princip symbolické efektivity různých argumentačních, rétorických a stylistických forem v jejich specificky jazykové logice jsou odsouzeny ke ztroskotání, dokud neobjasní vztah mezi vlastnostmi promluvy, vlastnostmi toho, kdo promluvu pronáší, a vlastnostmi instituce, která mu skýtá k jejímu pronesení autoritu.“ (Bourdieu, 2014, s. 71).

POJETÍ IDEOLOGIE U TEUNA VAN DIJKA; KONTEXT A DISKURZ

V našem chápání ideologie vycházíme ze sociokognitivního přístupu Teuna van Dijka (a obecněji z prací z okruhu CDS /critical discourse studies/). Van Dijk chápe ideologii jako sociálně sdílené mentální reprezentace uvnitř nějaké sociální skupiny, tedy jako soubor představ, které ovlivňují jednak kognici (způsob, jakým jsou organizovány představy v mysli), jednak sociální jednání (van Dijk, 1998, s. 8, 32–33). Nejde tedy o „světanázor“ (tak bývá ideologie také někdy chápána), ale o jakýsi základ (nastavení) pro to, aby člověk myslel a jednal určitým způsobem (van Dijk, 1998, s. 8).⁷

Jak vyplývá z předchozího, ideologie nejsou nějaké abstraktní entity, které by „působily“ v „čisté“ podobě. Ideologie mají mentální povahu (jsou součástí mysli) a zároveň se projevují v konkrétním sociálním jednání, v komunikaci i v chování (jsou „žité“), jsou tedy fenoménem kognitivním i sociálním zároveň (van Dijk, 1998, s. 6). Představy mohou mít podobu *znalostí* (představy, které jsou danou sociální skupinou považovány za „pravdivé“, „správné“) (van Dijk, 1998, s. 18–19) nebo *názorů* (představy obsahující hodnotící rys) (van Dijk, 1998, s. 33), přičemž uspořádané soubory určitých názorů jsou označovány jako *postoje*⁸ (van Dijk, 1998, s. 33).

Ideologie je manifestována v diskurzu (obecně řečeno ve způsobu, jakým je užíván jazyk), ne však výhradně v něm (např. sexistická ideologie se může projevat sexuálními obtěžováními, rasistická ideologie agresí vůči příslušníkům jiné rasy atd.). Diskurz má však v reprodukci ideologií výsadní postavení, a to z toho důvodu, že je ve srovnání s jinými znakovými systémy (vizuální média – obrazová i filmová, gesta, tanec) jednoznačněji (přesněji) vyjadřuje abstraktní představy uložené v mysli (van Dijk, 1998, s. 191–192).

Pokud jde o funkci ideologií („k čemu jsou“), tak především umožňují příslušníkům určitých skupin organizovat sociální jednání vzhledem k jejich konkrétním cílům (van Dijk, 1998, s. 138). Ideologie sice bývají relativně stabilní, ale nejsou neměnné – mohou být

⁷ V rámci CDS se pojetí ideologie u jednotlivých autorů poněkud různí. Např. Norman Fairclough ji chápe v marxistickém smyslu jako „reprezentaci reality, která přispívá k ustavení a udržování mocenských vztahů a která je spojena s dominancí a zneužíváním moci“ (citováno dle: Wodak – Meyer, 2016a, s. 9).

⁸ V odborné literatuře lze nalézt i širší vymezení postojů, např. Peter Garrett ve své monografii *postoje* chápe jako osvojené (naučené) dispozice, které ovlivňují to, jak o věcech přemýšlíme (tedy naše „mentální nastavení“; kognitivní složka), jaké pocity máme (emoční složka) a jak jednáme (behaviorální složka) (podrobněji viz Garrett, 2010, s. 19–36); toto vymezení se částečně překrývá s van Dijkovou definicí ideologie.

V „západní“ lingvistice se zkoumání jazykových postojů někdy zahrnuje pod oblast lidové lingvistiky (angl. folk linguistics), která se zabývá obecně tím, jaké představy o jazyce mají nelingvisté, respektive pod újeji vymezenou perceptuální dialektologií (angl. perceptual dialectology), která sleduje to, jak mluvčí vnímají (a hodnotí) jazykovou variaci. Zmínky o tom, že postoje k jazyku mohou mít vliv na jeho užívání, se objevují i ve studiích Františka Daneše (zejména Daneš, 1979). Danešovo chápání postojů je spíše sociologické (nezahrnuje kognitivní složku) a je částečně ovlivněno marxistickou ideologií (srov. představu o „vědeckém řízení společnosti“, které spočívá v posilování racionálních postojů k jazyku, nebo z dialektiky vycházející tvrzení, že postoje se vyskytují v protikladných párech).

sociálními aktéry transformovány v souladu s proměnami cílů sociálních skupin. Sociální aktéři tedy nejsou pasivními „přijímateli“ ideologie, nýbrž se mohou podílet na jejich přeměně (van Dijk, 1998, s. 88, 94).

Kontext

Na tom, jak ideologie ovlivňuje představy lidí a jejich chování, má zásadní vliv *kontext*. Ten van Dijk nechápe jako objektivně dané podmínky komunikace, které by přímo určovaly, jak komunikace vypadá, ale jako představy, které mají v myslích účastníci komunikace o probíhajícím komunikačním aktu (jak si pro sebe definují danou komunikační situaci) (van Dijk, 2010, s. x). Tato „zhodnocení“ komunikační situace v myslích mají podobu *kontextových modelů* – účastníci komunikace mají v myslích jakási schémata sociálních situací a tato schémata kontrolují proces komunikace (jak produkci, tak recepci a interpretaci). Primární funkcí kontextových modelů je tedy hlídat to, zda jedinec užívá jazyk v souladu s normami dané komunikační situace a aby „správně“ porozuměl projevům jiných lidí (van Dijk, 2010, s. 16–17).

Kontextové modely jsou utvářeny v interakci (mají intersubjektivní povahu) a zahrnují různé kategorie – časové, prostorové, povědomí o sférách komunikace (soukromá/veřejná), povědomí o sociálních doménách (politický diskurz, komunikace ve škole, komunikace u lékaře atd.), povědomí o účastnících komunikace, jejich identitách a rolích, povědomí o žánrech atd., přičemž v různých komunikačních situacích mají jednotlivé kategorie různou váhu (van Dijk, 2010, s. 16–17, 22).

Přestože je kontext „umístěn“ v mysli jednotlivce, má sociální povahu a je utvářen v rámci řečového společenství sdílením znalostí, postojů, hodnot, norem (a je tedy součástí sociální kognice, což je, stručně řečeno, sociálně ukotvené vnímání reality). Van Dijkovo pojetí kontextu je nové především v tom ohledu, že kontext není „umístován“ do vnější reality, která by přímo ovlivňovala komunikaci, ale „do hlav“ účastníků komunikace (van Dijk, 2010, s.16–17).

Diskurz

Výše jsme uvedli, že ideologie je manifestována především (ne však výhradně) v diskurzu. Definice diskurzu se v odborné literatuře pohybují na různé rovině obecnosti:

1. Na nejkonkrétnější úrovni diskurz označuje konkrétní řečový projev (mluvený i psaný). Může být chápán šířeji (diskurz jako komunikační událost zahrnující samotný řečový produkt a kontext; takto diskurz pojímá van Dijk, 1998, s. 194), nebo úžeji (diskurz jako řečový produkt).
2. Na vyšší úrovni abstrakce je diskurz chápán jako způsob komunikování v určité doméně (např. medicínský diskurz, akademický diskurz, politický diskurz apod.), případně jako soubor sémiotických praktik (tedy nejen jazykových projevů) vztahených k určitému makrotématu, přičemž konkrétními projevy těchto praktik jsou mluvené i psané texty (tak je diskurz chápán v diskurzivně-historickém přístupu; Wodak – Meyer, 2016b, s. 27).

3. V nejobecnějším významu je diskurz užíván ve foucaultovském smyslu jako způsob komunikování v určité době, v určité kultuře (pro tento význam se někdy užívá také pojem řád diskurzu).

V této práci budeme diskurz chápat jako komunikační praktiky typické pro nějakou tematickou oblast (diskurz je vymezen tématem) nebo oblast sociální (diskurz je vymezen sociálním prostředím). Diskurz je tedy jakési zobecnění toho, jak vypadají konkrétní řečové projevy (mluvené i psané) o nějakém tématu (rasistický diskurz, sexistický diskurz) nebo v nějakém sociálním prostředí (politický diskurz, akademický diskurz). To, že se např. puristická ideologie projevuje v diskurzu, tedy znamená, že určitý soubor představ (o tom, že jazyk je třeba zbavit nežádoucích prvků) ovlivňuje to, jak „vypadají“ mluvené i psané texty o jazyce. Tento specifický způsob užívání jazyka pak označujeme jako puristický diskurz.

JAZYKOVÉ IDEOLOGIE

Pokud vyjdeme z van Dijkovy definice ideologie jako sociálně sdíleného souboru představ, které ovlivňují kognici a jednání, pak jazykové ideologie můžeme chápat jako soubor představ o jazyce, které ovlivňují to, jak je jazyk užíván a vnímán.⁹ Představa, že by užívání jazyka mohlo být ovlivňováno představami, jaké o něm mají mluvčí, se v lingvistice začaly výrazněji prosazovat v 60. letech. Tehdy se začaly objevovat práce, které zpochybňovaly náhled na jazyk jakožto na pravidelný systém zcela izolovaný od sociálních podmínek (což byla představa v té době prosazovaná především chomskyánsky orientovanými lingvisty). Akcent začíná být kladen na užívání jazyka v konkrétních kontextech, jsou analyzovány vlivy, jež na užívání jazyka působí. Lingvisté ukazují, že jazyk není stabilní systém, ale heterogenní útvar, v němž probíhají změny způsobené sociální stratifikací (William Labov), že každé užívání jazyka je nutně ovlivňováno mírou osvojení komunikačních kompetencí (kulturně osvojených pravidel) (Dell Hymes); pozornost je věnována jiným než standardním varietám a fenoménům jako bilingvismus, jazykový kontakt a jazyková politika (Jaspers, 2010, s. 2–5).

Tento výzkumný směr (tradičně označovaný jako sociolingvistika) spolu s antropologicky zaměřeným výzkumem, který byl rozvíjen především ve Spojených státech v souvislosti s popisy ohrožených jazyků, stojí v základu konceptu jazykových ideologií Michaela Silversteina. Silverstein jazykové ideologie definuje jako „soubory představ o jazyce, které si mluvčí utvářejí, aby racionalizovali nebo ospravedlňovali to, jakým způsobem vnímají a užívají jazyk“¹⁰ (překlad IK; Silverstein, 1979, s. 193). V 80. letech byl koncept jazykových ideologií doplněn o sociálněkritickou perspektivu: jazykové ideologie jsou nově nahlíženy jako jeden z prostředků, které držitelé moci využívají k tomu, aby legitimizovali svou sociální dominanci (Woolard – Schieffelin, 1994, s. 57). Jazykové ideologie nejsou vnímány jako hodnotově neutrální popisné kategorie, ale jako mocenský nástroj, jako prostředek mystifikace, kterou je třeba odhalovat.

Práce věnované jazykovým ideologiím se vyznačují tím, že se zaměřují na analýzu konkrétní ideologie ve vybraném jazykovém společenství (obvykle u domorodých jazyků; srov. Schieffelin et al., 1998), teoretické otázky fungování a reprodukce jazykových ideologií v nich ovšem příliš rozpracovávány nejsou. Někteří badatelé, např. Ernst Koerner, rozlišují ideologie jazykové a ideologie lingvistické. Koerner se nezabývá tím, jak se určité představy o jazyce projevují v jazykovém chování, ale tím, jak se určitá východiska, vědomá

⁹ V hodnotících vyjádřeních o jazyce se nemusí vždy jednat o postoje k jazyku jako takovému, ale k některé jeho složce. Rozlišit můžeme postoje k jazyku jako celku (vlastnímu i cizímu: „Čeština je nejkrásnější jazyk na světě.“, „Slovenština je srdečná.“, „Francouzština je zpěvná.“, „Francouzština je zpotvořená angličtina.“), tak k jeho různým jazykovým rovinám („V češtině je zbytečně mnoho anglických přejímek.“, „Italština je zpěvná, protože má ve srovnání s jinými jazyky hodně samohlásek.“) i dalším oblastem týkajícím se jazyka (paralingvální jevy: „Italština je rychlejší než ruština.“, pravopis: „Český pravopis je zbytečně komplikovaný.“). Velmi častá jsou hodnocení variet („Moraváci mluví spisovně.“, „Ostraváci mluví jako Cikáni.“).

¹⁰ „[L]anguage, or linguistic ideologies, are any sets of beliefs about language articulated by the users as a rationalization or justification of perceived language structure and use.“

i nevědomá, projevují v tom, jak lingvisté uvažují a píší o jazyce (Koerner, 2001, s. 254). Koerner kromě toho, že shrnuje závěry práce Christophera Huttona ohledně „fašismu rodného jazyka“ (mother-tongue fascism)¹¹, jmenuje další příklady lingvistických ideologií: představu o nadřazenosti vlastního jazyka jazykům jiným (vyplývající z jeho údajné logičnosti, racionality)¹² nebo představy (založené na rasových, nacionálních a jazykových preferencích), které ovlivňovaly hledání (a nalézání) indoevropské pravlasti. Ve většině prací věnovaných ideologii a jazyku se ovšem mezi jazykovými a lingvistickými ideologiemi nerozlišuje (např. Woolard – Schieffelin, 1994, s. 56) a mluví se o představách o jazyce bez ohledu a to, zda se projevují u lingvistů či nelingvistů.

Z českých badatelů se o tom, jak určité koncepty (konkrétně metafory) ovlivňují myšlení o jazyce, zmiňuje Marek Nekula. Metafory (např. jazyk jako organismus, jazyk jako stavba) podle něj představují jakýsi filtr, kterým se vědec dívá na jazyk, a který ovlivňuje způsob, jakým o něm pojednává. Např. chápání jazyka jako organismu vede k představě, že jazyky tvoří rodiny, větve, kmeny, vymírají nebo vyvíjí se podle zákonů po vzoru živých organismů. Strukturální pohled vidí v jazyce stavbu, systém, který má dílčí plány (roviny) od těch „nejjednodušších“ (fonologická rovina) po složitější (Nekula, 2000).

¹¹ Hutton vyvrací časté tvrzení, že by rasistické a nacionalistické výroky v lingvistické produkci v Německu v letech 1933–1945 byly anomálií, resp. krátkodobým selháním, a dokládá, že rasistické a xenofobní postoje byly v první polovině 19. století v lingvistice běžným jevem (Hutton, 1999).

¹² Koerner v souvislosti s představami nadřazenosti jazyků zmiňuje debaty o „racionalitě“ francouzštiny v 18. století. Tyto představy („mýty“) analyzuje Anthony Lodge: údajný „logický“ slovosled francouzštiny je i v řadě jiných jazyků, navíc v neformálních stylech francouzštiny je běžný i slovosled jiný; francouzština nemá prostředky pro vyjádření některých kategorií (např. nemá ekvivalent pro anglický předpřítomný čas); představy o francouzštině jsou do značné míry založeny na kulturních stereotypch (Lodge, 1998).

IDEOLOGIE STANDARDNÍHO JAZYKA

Zkoumání jazykových ideologií se zaměřuje na řadu dílčích oblastí: na lingvistické popisy jazyků, na jazykovou politiku (konkrétně na východiska, která stojí v jejím základu), na standardizaci jazyků a s ní spjaté otázky preskripce a jazykové správnosti, na fenomény purismu a gramotnosti a na to, jak ideologie ovlivňují každodenní užívání jazyka a procesy jazykových změn.

V souvislosti s jazyky užívanými v euroamerickém prostoru bývají nejčastěji popisovány vlivy ideologie standardního jazyka (a obecně preskriptivismu); mezi nejcitovanější práce o tomto tématu patří monografie Jamese Milroye – Lesley Milroyové a Rosiny Lippi-Greenové. Základní tezí Milroye a Milroyové je tvrzení, že existence standardního jazyka není samozřejmá (přirozená) a že jeho ustanovení a udržování je politickým aktem, který vychází z potřeb různých aktérů (panovníka, státu, tiskařů atd.). Prosazováním standardu do různých funkcí (jazyk státní správy, jazyk vzdělávání) je mu dodávána legitimita a jeho nedostatečné osvojení může být zdrojem diskriminace (např. nestandardní výslovnost angličtiny bývá diagnostikována jako jazyková porucha, viz Milroy – Milroy, 1999, s. 137 a násl.).

Lippi-Greenová je ve svém hodnocení ideologie standardního jazyka radikálnější než Milroy a Milroyová (dokonce hovoří o „mýtu standardního jazyka“). Ideologii standardního jazyka pojímá jako „snahu upřednostňovat abstraktní, idealizovanou, homogenní formu mluveného jazyka, která je prosazována a udržována dominantními institucemi a za jejíž model je považován psaný jazyk, avšak která je ve skutečnosti odvozena od mluveného jazyka vyšší střední třídy“¹³ (Lippi-Green, 2012, s. 67). Lippi-Greenová sleduje to, jak je ideologie standardního jazyka reprodukována ve vzdělávacím procesu a v populární kultuře, nejvíce prostoru ale věnuje postojům k americkým dialektům a k varietám užívaným etnickými menšinami a důsledkům, které tyto postoje mají (např. v diskriminaci na základě specifického přízvuku).

Pokud jde o „stáří“ ideologie jednotného spisovného jazyka, snahy ustanovit jednotný jazyk jako nástroj efektivní komunikace se v Evropě objevují již řadu staletí (objevují se nejpozději v renesanci; Vogl, 2012, s. 36), avšak výraznějšího vlivu ideologie standardního jazyka začíná nabývat v 18. století, kdy se v řadě evropských států prosazují snahy o zefektivňování státní správy. Je vyvíjen tlak na vytvoření jednotného státního jazyka jakožto efektivního nástroje pro komunikaci na dlouhé vzdálenosti. Zároveň (v souvislosti s masivním nárůstem státního aparátu) roste poptávka po kvalifikovaných úřednících. Jsou zaváděna opatření na podporu gramotnosti (pravidelná školní docházka atd.) a s ní souvisejícího jazykového vzdělávání, jehož potřeby přispívají k posilování požadavků na ustavení jednotného kódu jakožto nástroje vyučování i vyučovaného „předmětu“.

¹³ „[A] bias toward an abstracted, idealized, homogenous spoken language which is imposed and maintained by dominant bloc institutions and which names as its model the written language, but which is drawn primarily from the spoken language of the upper middle class.“

V 19. století v důsledku působení národních hnutí jednotný spisovný jazyk zároveň získává symbolickou funkci. V souvislosti s utvářením národních identit u řady evropských společností vznikají historiografická díla, která mají legitimizovat existenci těchto společností, a jedním z hlavních konstitutivních prvků při budování národních identit je právě koncept společného (národního) jazyka. Dějiny národa tak jsou pojímány jako dějiny společnosti užívajícího jeden jazyk. Osvícenský požadavek jednotného jazyka jakožto nástroje efektivní organizace státu a požadavek národních hnutí na jednotný jazyk reprezentující národ tak vyvolávají tlak na výběr „správných“ jazykových prostředků, jinými slovy na stanovení standardní normy a na její kodifikaci.

KRITIKA IDEOLOGIE STANDARDNÍHO JAZYKA U ZDEŇKA STARÉHO

Pokusem o kritické zhodnocení preskriptivismu a ideologie standardního jazyka v české lingvistice je monografie Zdeňka Starého (Starý, 1995). Základní tezí Starého je, že přístup k otázkám standardizace jazyka u členů Pražského lingvistického kroužku se s přístupem jimi kritizovaných puristů v podstatných rysech shoduje – především v intervenčnosti, tj. v názoru, že vývoj spisovného jazyka je třeba usměrňovat. Toto stanovisko podle Starého vychází z tzv. syndromu národního údělu, který podle něj spočívá v tom, že „přístup k otázkám jazykové praxe se nezakládá na nepředpojatém vyhodnocení faktického stavu této praxe, ale je apriori ovlivňován vizí tíhy národního osudu, jmenovitě vizí českého národního úpadku v baroku“ (Starý, 1995, s. 64).

Starý nemluví o tom, či praxi má na mysli, ale lze dovodit, že míní praxi lingvistů. Ani pak ale není jasné, co všechno považuje za lingvistickou praxi. Jde o veškeré vědecké výstupy na téma spisovný jazyk? O „jazykovou politiku“ oddělení jazykové kultury Ústavu pro jazyk český? V každém případě teze, že by čeští lingvisté od obrození po současnost byli v přemýšlení o spisovném jazyce ovlivňováni především syndromem národního údělu, je bez přesvědčivých dokladů těžko udržitelná. Jevy jako negativní hodnocení barokní češtiny lze vysvětlit pomocí „prověřených“ kategorií typu obrozený/nacionalistický diskurz; Starého mlhavé pojmy „národní úděl“, „tíha národního osudu“ a „vize českého národního úpadku“ se nám pro popis standardizačních procesů jeví jako zbytné. Jak si navíc ukážeme v kapitole věnované purismu, potřeba zasahovat do jazyka („vylepšovat“ ho, odstraňovat z něj nežádoucí prostředky) není zdaleka charakteristická pouze pro české prostředí; objevovala se u větších i menších jazykových společenství a vždy byla reakcí na aktuální sociální/politické problémy.

Styl Starého monografie prozrazuje, že není psána z nezaujatého stanoviska, k tomuto stanovisku se však autor nikde explicitně nepřiznává. Starý vytváří obraz selhávající teorie jazykové kultury (respektive funkcionalismu), která je stejně jako purismus doktrinní (Starý, 1995, s. 30, 54, 123). O spisovné češtině říká, že neplní „podmínky funkční reprezentativnosti [= asi přiměřenosti/náležitosti] a přehlednosti“ (Starý, 1995, s. 50), naopak obecná čeština je pro něj útvarem, který se kontinuálně vyvíjí od barokní doby navzdory „zásahům pěstitelů jazyka“ (Starý, 1995, s. 93). Starému jde o změnu v přístupu lingvistů k otázkám jazykové kultury, potažmo o změnu v jazykovém chování mluvčích. Tento v podstatě jazykověpolitický cíl je však skryt pod povrchem objektivní analýzy.

Starého výklad dále devaluje ahistorický přístup: členům Pražského lingvistického kroužku vytýká to, že si neuvědomovali, že baroko nemusí být hodnoceno jako úpadkové období, že kodifikace je jen obtížně slučitelná s kultivovaným vyjadřováním nebo že „jádro standardizace z hlediska funkčního je restrikce spektra vyjadřovacích funkcí“ (Starý, 1995, s. 129–130). Je otázka, jaký má smysl, když vědec vytýká svým předchůdcům, že nevažovali stejným způsobem jako on. Rovněž je diskutabilní popisovat dějinné skutečnosti, jako by se řídily nějakými vnitřními zákonitostmi, a dějinné aktéry chápat jako plnitele úloh, které jim určily dějiny: o funkčním přístupu se píše, že bylo „přirozené“, že nahradil přístup puristický (Starý, 1995, s. 29), na jiném místě se tvrdí, že existovala funkce prvního

lingvisty, která byla „vyplněna“ nejprve Trávníčkem, posléze Havránkem (Starý, 1995, s. 87–88, 126; tuto tezi Starý zřejmě přejímá od Pavla Nováka – viz Novák, 2010, s. 227). Polemika Pražského lingvistického kroužku s jazykověkultivační praxí *Naši řeči* neproběhla proto, že by šlo o nějaký „nutný vývoj“, že by puristická praxe najednou přestala být považována za přijatelnou, jak vyplývá z výkladu Starého; šlo o manifestaci určitého světánázoru (především o vymezení se vůči konzervatismu a nacionalismu) a o snahu ovládnout jazykověkultivační diskurz. Trávníčkovi ani Havránkovi nešlo o získání nějaké abstraktní role „prvního lingvisty“, ale o získání vědeckých a politických pozic. Dějiny nemají žádnou „logiku“ ani „přirozenost“, vždy jde o konkrétní zájmy konkrétních aktérů nebo sociálních skupin. Problematické dále je, že Starý nevědomky přejímá perspektivu Pražského lingvistického kroužku, když jako zástupce puristů opakovaně jmenuje pouze Jiřího Hallera a puristické působení dalších lingvistů nebere v úvahu.

IDEOLOGIE STANDARDNÍHO JAZYKA V DIACHRONNÍCH POPISECH ČEŠTINY

V této kapitole si několika příkladech ukážeme, jak ideologie standardního jazyka (představy o jednotném, pravidelném jazyku) ovlivňují způsob, jakým se píše o dějinách češtiny – o dějinách „vnějších“ (které popisují fungování jazyka vztažené k dobovým společenským podmínkám) i o dějinách jazykového systému spisovné češtiny.

1. Nejsou zohledňovány vlivy jiných jazyků (variet) na standardní jazyk, je marginalizována sociální a územní stratifikace jazyka.

Míšení jazyků (resp. vliv jiného jazyka na standardní varietu) je považováno za něco nepatřičného, jelikož ohrožuje „čistotu“ („ryzost“) jazyka. Vlivy jiných jazyků nebo variet bývají marginalizovány, případně bývají doprovázeny negativními komentáři (Milroy, 2012, s. 571, 573, 574). Srov. např. výklad Miroslava Komárka: „Vedle ještě celkem obratného jazyka některých knižně vydaných textů najdeme, zejm. v rukopisných sbornících, i jazyk velmi těžkopádný, propletený cizími prvky. (...) Zejména jazyk divadelní tvorby tohoto období (...) obsahuje lidové výrazy, často dost hrubé, a slova německého původu“ (Komárek, 2012, s. 34–35).

Dějiny jazyka jsou pojímány pouze jako dějiny spisovného jazyka (tedy dějiny toho, jak se proměňovalo užívání standardního jazyka v souvislosti se společenskými změnami), přičemž zohledňovány bývají především kanonická literární díla (Milroy, 2012, s. 572). Lze vznést otázku, nakolik je např. vydání *Máje* (vzhledem k jeho minimální dobové recepci) podstatné z hlediska vývoje spisovné češtiny, o Máchovi se však v dějinách vývoje (spisovné) češtiny referuje téměř vždy (Šlosar, 2009, s. 117–118; Komárek, 2012, s. 42). Jazyk literárních děl rovněž slouží jako pramen popisované normy při vytváření jazykovědných příruček a slovníků, mimo jiné i co do rozsahu největšího slovníku spisovné češtiny, *Příručního slovníku jazyka českého*. „Podoby“ spisovného jazyka v jiných komunikačních sférách, než je ta beletristická, nejsou brány v úvahu. Spisovný jazyk je tedy především jazykem „dobrých autorů“, ačkoliv jejich díla tvořila nepatrný zlomek všech jazykových projevů v češtině (i těch spisovných).

2. Koncept standardních jazyků vytváří anachronický rámec pro výzkum historické jazykové situace.

Příkladem mohou být např. dialektologické výzkumy. Dialekty jsou běžně popisovány v rámci zastřešujícího standardního jazyka; běžně se např. hovoří o dialektech češtiny, tedy dialektech, jimiž se hovořilo na území, kde je dnes standardním jazykem spisovná čeština. Dialekty, jimiž se hovořilo na území českých zemí, jsou tak „vytrženy“ z vazeb k dialektům sousedním, které jsou chápány jako dialekty jiného jazyka (polská nebo slovenská nářečí užívaná u hranic s českými zeměmi), a jsou vtěsnávány do hranic, které v popisované době neexistovaly (Kamusella, 2012, s. 169).

Ideologie standardního jazyka ovlivňuje nejen klasifikaci dialektů, ale i jazyků. Tomasz Kamusella tvrdí, že vlnový model, podle nějž dialekty různých jazyků tvoří kontinuum (bez ohledu na hranice standardních jazyků), byl vytlačen konkurenčním konceptem standardních jazyků s jejich „vlastními“ dialekty nikoliv na základě toho, že by první model měl menší explanační sílu, ale proto, že nebyl ve shodě s nacionalistickou ideologií, které lépe „vyhovoval“ koncept standardního jazyka (Kamusella, 2012, s. 165–166)

Dále je problematické, že je vytvářen dojem kontinuity standardních jazyků, ačkoliv jejich existence v minulosti je sporná: není totiž jisté, jakou entitu označovaly jazykovědné pojmy, se kterými se setkáváme v historických pramenech – byl např. termín „langaige maternel françois“ z dekretu francouzského krále z roku 1539, který upravoval užívání francouzštiny a latiny v královských nařízeních, označením pro varietu užívanou královskými úředníky, nebo šlo o pojem zastřešující více variet? (Evans, 2011, s. 134). Dále se opomíjí skutečnost, že v rámci státních útvarů se ve vyšších funkcích často užívalo více jazyků nebo jazyků jiných (např. latina v Uhrách nebo v Chorvatsku, němčina a latina v českých zemích).

3. Koncept jednotného spisovného jazyka umožňuje zasadit „příběh“ spisovné češtiny do rámce převzatého z obecných dějin. Dějiny jazyka jsou tak hodnoceny prizmatem dějin národa.

V dějinách spisovného jazyka jsou reprodukovány koncepty vzniklé v 19. století, např. husitství je chápáno jako období „sblížení spisovného a lidového jazyka“, pobělohorské období je popisováno jako úpadkové¹⁴. Srov. hodnotící názvy vybraných kapitol z knihy *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti: Přípravné 12.–13. století* (jako by uživatelé jazyka v těchto staletích věděli, že češtinu v následujícím staletí „čeká“ rozmach), *Rozmach spisovné češtiny ve 14. století*, *Vyspělý jazyk humanistické epochy*, *Barokní regrese*, *Přirozený rozvoj spisovného jazyka od čtyřicátých let 19. století* (užívání spisovného jazyka není nikdy „přirozené“, vždy je ovlivňováno politicko-mocenskými faktory) (Šlosar, 2009).

4. Koncept „čistého“, jednotného standardu usměřňuje popis jazykových změn tak, že jsou zohledňovány pouze vnitrojazykové faktory; faktory sociální jsou opomíjeny.

Jazyk je chápán jako svébytná entita, která se proměňuje „zevnitř“: „[Je patrné, že] jednotlivé plány jazyka (hláskosloví, morfologie, syntax i slovní zásoba) se ve vývoji řídí vlastními specifickými zákonitostmi. Pokusíme se tyto zákonitosti aspoň v hrubých rysech objasnit. Důležitá úloha tzv. inerce mluvidel – snahy po úspoře artikulační energie, jež vede ke zjednodušení artikulace – ve vývoji hláskového plánu je obecně uznávána. (...) Druhým určujícím faktorem (...) je funkce jednotlivých fonémů, projevující se v tendenci

¹⁴ Zdeněk Starý si všímá toho, že Bohuslav Havránek ve svém *Vývoji spisovného jazyka českého* jevy příznačné jak pro „husitskou“, tak pro barokní češtinu hodnotí diametrálně odlišně (přibližování spisovné češtiny lidovému jazyku v husitství vs. vnikání lidových prvků a dialektismů do spisovného jazyka v baroku). Starý dále upozorňuje na to, že Havránek negativní hodnocení barokní češtiny reprodukuje za využití nového, strukturalistického slovníku (nehovoří o úpadku češtiny v baroku, ale o jejích funkčních omezeních) (Starý, 1995, s. 66–67).

k co nejúčelnějšímu, popřípadě co nejkontrastnějšímu rozlišení jednotlivých hlásek.“ (Bauer – Lamprecht – Šlosar, 1986, s. 15–16).

Diskurz vyplývající z ideologie standardního jazyka se v uvedené ukázce prolíná s diskurzem strukturalistickým. Jazykové změny v jazyce jsou zde vysvětlovány pouze na základě vnitrojazykových zákonů, s mluvčími jakožto nositeli jazyka se nepočítá. Z toho, jak jsou užívány hláskoslovné a morfologické varianty v současné češtině, je ale zřejmé, že užíváním konkrétních variant v konkrétních komunikačních situacích mluvčí vyjadřují určité sociální významy (srov. např. varianty velký/velkej/velké/velky, které mohou v komunikaci takovýchto sociálních významů nést celou řadu). Nemáme důvod předpokládat, že by v minulosti jazykové prostředky sociální významy nenesly (už jenom proto, že se v popisích jazyků z dřívějších období dochovala hodnocení různých variet, konkrétně pro češtinu např. v Blahoslavově mluvnici; Šlosar, 2009, s. 86). Jazykové změny neprobíhají kvůli vyvažování nějakých vnitrojazykových „sil“, ale proto, že mluvčí z různých důvodů (sociálního charakteru) mění své preference určitých variant.¹⁵

¹⁵ Klíčovou roli sociálních faktorů při jazykových změnách odmítá Peter Trudgill. Změna řečového chování je podle něj „biologicky danou snahou přizpůsobovat své chování ostatním“ (Trudgill, 2010, s. 189). Za nesprávný dále považuje předpoklad, že by uživatelé jazyka volbou prostředků vyjadřovali svou identitu; ustavování společné identity se děje až v důsledku jazykových změn. Trudgill rovněž cituje Labovův náhled na jazykové změny jako na „mechanické a nevyhnutelné“ a jeho tvrzení, že postoje k jazykovým prostředkům a jejich hodnocení hrají při jazykových změnách minimální roli (Trudgill, 2010 s. 189). Citovaná Trudgillova stanoviska ze závěrečné kapitoly jeho monografie jsou ovšem v rozporu s jeho analýzami jazykového kontaktu v kapitolách předchozích, kde hovoří o vlivu sociálních faktorů na prosazení určité variety a její rozšíření, o tom, že sociální bariéry zabraňovaly jazykovému kontaktu, a o tom, jak užívání určité variety bylo ovlivňováno její prestiží. Všechny tyto sociální faktory Trudgill najednou prohlásí za nepodstatné a jako zásadní pro jazykovou změnu prohlásí mechanicky fungující interakční zákony.

IDEOLOGIE PURISMU

Purismus v české lingvistice

V české lingvistice 2. poloviny 20. století je purismus chápán jako označení snah o očištění jazyka od nežádoucích prvků, především germanismů. Tyto snahy jsou obvykle datovány do poslední třetiny 19. století a na začátek století 20. (tak je tomu např. u Komárka, 2012, s. 46–47), Milan Jelínek a Dušan Šlosar hovoří o puristických tendencích i v dřívějších obdobích, např. u Husa, Blahoslava, u barokních a obrozenských jazykovědců (Jelínek, 2007, 542–545; Šlosar et al., 2009, s. 119).

Pro české pojetí purismu je příznačných několik skutečností: 1. nejsou zohledňovány snahy o „očištění“ od prvků z jiných jazyků než z němčiny, 2. nejsou zohledňovány snahy o očištění jazyka od prvků z jiných útvarů, než je standardní jazyk, např. dialektismů, 3. nejsou zohledňovány puristické postoje nelingvistů, 4. neuvažuje se o purismu po 2. světové válce¹⁶, 5. namísto vysvětlení podstaty purismu jakožto manifestovaného postoje k jazyku se objevují snahy purismus odsoudit jako „nesmyslný“ nebo „chybný“, 6. při hodnocení puristických aktivit lingvistů na konci 19. a na začátku 20. století jsou nekriticky přejímány názory členů Pražského lingvistického kroužku.¹⁷

Všechny tyto rysy jsou patrné ve shrnujícím pojednání o českém purismu od Milana Jelínka (Jelínek, 2007). Vzhledem k tomu, že jde o kapitolu z publikace, která si klade za cíl zmapovat *dějiny* české jazykovědné bohemistiky, považujeme za nejproblematictější bod 6, totiž skutečnost, že k psaní dějin purismu Milan Jelínek přistupuje aprioristicky: předem utvořeným kategoriím (Haller – purista, epigon; Zubatý, Ertl – vynikající lingvisté) přizpůsobuje interpretaci postojů/aktivit jednotlivých lingvistů – viz citáty v následujícím odstavci:

„Koncem 19. století se puristické zásahy do spisovného jazyka viditelně zmírnily, za což vděčíme především mladogramaticky orientovanému jazykovědci Janu Gebauerovi“ (Jelínek, 2007, s. 557); „Na degermanizačním procesu se samozřejmě podílela také Naše řeč, ale pod vedením vynikajících lingvistů Josefa Zubatého a Václava Ertla se purismus udržoval v rozumných mezích. Odchylku zaznamenal pouze rektorský projev J. Zubatého z roku 1919 (...)“ (Jelínek, 2007, s. 557); „Přes svůj antipuristický postoj považovali oba

¹⁶ Jako mezníky „konce purismu“ jsou chápány polemické vystoupení Pražského lingvistického kroužku vůči redaktorům *Naší řeči* na počátku 30. let, respektive nucený odchod Jiřího Hallera z redakce *Naší řeči* (přelom let 1948–1949) (srov.: „V antipuristické diskuzi, kterou podnítil Pražský lingvistický kroužek, byl jazykový purismus překonán.“; Jelínek, 2007, s. 569).

O situaci po 2. světové válce Jelínek říká, že „ztroskotaly pokusy oživit protiněmecký purismus“ (Jelínek, 2007, s. 542). V rozporu s tímto tvrzením je např. masivní kampaň za změnu příjmení německého původu těsně po válce (podrobněji viz Matúšová, 2003) nebo kritika přemíry cizích slov v jazyce na počátku 50. let 0.

¹⁷ Určité „ospravedlňovací tendence“ v hodnocení jazykověkritické činnosti Jana Gebauera, Josefa Zubatého a Václava Ertla ze strany českých lingvistů (Weingarta, Havránka, Daneše, Jelínka) si povšiml Jan Chromý (Chromý, 2010; Chromý, 2011).

lingvisté, Zubatý stejně jako Ertl, za svou povinnost bránit spisovnou češtinu před pronikáním cizích jazykových prvků“ (Jelínek, 2007, s. 559); „[Zubatý a Ertl] [p]odstatně více vystupovali proti purismu[,] než jej podporovali¹⁸ (Jelínek, 2007, s. 560)“; „Epigoni historické lingvistické školy, kteří ovládali redakci Naší řeči od r. 1929–1930, na myšlenky Zubatého a Ertla bohužel nenavázali, ale rozvíjeli slabé stránky jejich teorie. Pod vedením Jiřího Hallera byla jako cíl jazykové kultury postulována opět jazyková čistota (...)“ (Jelínek, 2007, s. 561); „Puristé Hallerova období (...) čerpali velmi často z puristických pomůcek poslední třetiny 19. století a přidali nové zákazy a příkazy.“ (Jelínek, 2007, s. 561).

Gebauerovi máme být vděční (kdo a proč?) za to, že se zmírnily zásahy do spisovné češtiny (jak?). Zubatý a Ertl jsou vynikající (!) lingvisté, kteří sice chtěli češtinu bránit před cizorodými prvky, ale jsou označeni jako antipuristé. Haller je epigon (!), který navázal na „to špatné“ ze Zubatého a Ertla. Jak je patrné, Jelínek ve svém výkladu konstruuje linii *bojovný purismus poslední třetiny 19. století – umírněný purismus Gebauera, Zubatého a Ertla – Hallerův návrat k „nevědeckému“ purismu konce 19. století* bez ohledu na to, jaké byly deklarované postoje těchto lingvistů i jejich jazykověkritická praxe. Takto vedený výklad fenomén purismu spíše zatemňuje, než aby jej objasňoval.

Vymezení purismu

V současné zahraniční odborné literatuře je purismus chápán jako široký fenomén, který se týká v podstatě každého jazykového společenství. Záměr zbavit jazyk nežádoucích prvků často bývá úzce spojen s obavami z ohrožení nebo ztráty národní/kulturní identity příslušného řečového společenství, popřípadě se snahou národní/kulturní identitu vytvořit. Je přitom irelevantní, zda ke „kulturnímu ohrožení“ skutečně dochází či ne; podstatné je, že je tento strach pocíťován a pojmenováván (Langer – Davies, 2005, s. 6).

Obavy z jazykového ohrožení se zdaleka netýkají pouze společenství, která jsou považována (nebo sama sebe považují) za malá. Kupř. v Británii mají aktivity kladoucí si za cíl očistu jazyka poměrně dlouhou tradici: v 16. a 17. století se objevily snahy nahradit řecké a latinské termíny slovy domácího původu (roli v těchto návrzích hrály mimo jiné spory s papežským státem), v 19. století se objevují tendence vymezit se vůči americké variantě angličtiny (pronikání prvků americké angličtiny do britské bylo považováno za její „zaneřádování“) (Geers, 2005). Dlouhou tradici boje proti vnikání prvků z inferiorních variet do standardního jazyka lze sledovat ve Francii (k „očistě jazyků“ v raném novověku viz příslušnou kapitolu v Burkem, 2011). Ve sjednoceném Německu ve 2. polovině 19. století měly masivně vznikající jazykové spolky (s 11 tisíci členy ve 160 pobočkách) funkci národně-integrační; podstatnou část jejich činnosti tvořilo vytváření domácích pojmenování pro cizojazyčné (především francouzské) pojmy (Geers, 2005). Byly to pravděpodobně německé jazykové spolky, odkud vzešla inspirace pro purismus v českých zemích (tuto možnost zmiňuje Jelínek, 2009, s. 547). Ve Švýcarsku se v letech 1904–1942 objevovaly pokusy „germanizovat“ němčinu (tj. připodobnit ji němčině užívané v Německu) i snahy opačné:

¹⁸ Uvedená formulace je zřejmě parafrází Zubatého výroku o jeho vlastních puristických aktivitách: „Kdyby se provedla statistika všeho, co jsem do Naší řeči napsal (se svým jménem i bez něho), že by více bylo věcí, jichž proti brusům hájím, než toho, v čem se s nimi srovnávám.“ (citováno podle sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura*; Jakobson, 1932, s. 86).

švýcarskou němčinu od té německé odlišit, mimo jiné- i cíleným užíváním francouzských přejímek (které zase byly jinými aktéry odmítány jakožto symbol elitářství, které se neslučuje se švýcarskou svobodomyšlností). Objevil se také návrh „demokraticky“ utvořit nový spisovný jazyk na základě švýcarských dialektů (podobně jako vznikla nová varianta spisovného jazyka v Norsku) (Rash, 2005).

Uvedené příklady ukazují, že: 1. aktivity vedoucí k dosažení „ideálního“, „čistého“, „nepokazeného“ jazyka jsou ve své podstatě hledáním vlastní identity daného společenství, 2. představy o ideálním jazyce jsou kulturně podmíněné, 3. tyto představy se mohou různit i v rámci jednoho jazykového společenství. Všechny aspekty „očišťovacích“ aktivit ve své definici purismu postihuje George Thomas: „Purismus je manifestací snahy řečového společenství (nebo jeho části) zabránit tomu, aby do jazyka pronikaly prostředky chápané jako cizí, respektive prostředky z téhož jazyka, které jsou z nějakého důvodu považovány za nežádoucí (dialektismy, sociolektismy, prostředky z určitých řečových stylů). Může jít o jazykové prostředky ze všech jazykových rovin, obvykle se však jedná o prostředky lexikální. Purismus je spojen s otázkami kodifikace, jazykové kultury a jazykového plánování.“ (Thomas, 1991, s. 12; překlad IK).¹⁹ Thomasovu definici purismu lze včlenit do vandijkovského pojetí ideologie a mírně ji poupravit: puristická ideologie je souborem představ, jejichž základem je snaha zabránit tomu, aby do jazyka pronikaly prostředky... (atd.). Takto budeme puristickou ideologii dále chápat.

Při zkoumání puristických aktivit (manifestací puristické ideologie) se nám jako podstatné jeví zohledňovat, kdo je jejich nositelem: zda jde o osobu zapojenou do vědeckovýzkumných, mediálních, (v užším smyslu) politických a jiných struktur, zda má nástroje pro šíření svých postojů (např. prostřednictvím sdělovacích prostředků), zda má síť podporovatelů (např. organizovaných ve spolcích), zda má možnost ovlivňovat jazykovou politiku. Přístup k mocenským prostředkům se nám jeví jako klíčový faktor pro to, zda budou puristické aktivity úspěšné.

Purismus u nelingvistů

V přehledu specifik českých odborných textů o purismu jsme v bodě 3 uvedli, že neberou v úvahu, že by puristické postoje k jazyku zastával i někdo jiný než lingvisté. Náhled do internetových diskuzí k jazykovědným tématům ale ukazuje, že hodnocení nežádoucích jazykových prostředků se objevují i u nelingvistů. Srov. následující diskuzní příspěvky:²⁰

„Je to hnus a když slyším, jak někdo shoppuje, hned se mi otevírá kudla v kapse. Ta komunistická poslankyně, která chtěla zákonem postihovat nevhodné užívání češtiny dobře věděla o čem mluví“

¹⁹ Purism is the manifestation of a desire on the part of a speech community (or some section of it) to preserve a language from, or rid it of, putative foreign elements or elements held to be undesirable (including those originating in dialects, sociolects and styles of the same language). It may be directed at all linguistic levels but primarily the lexicon. Above all, purism is an aspect of the codification, cultivation and planning of standard language.

²⁰ Existuje samozřejmě možnost, že uvedené příspěvky psali lingvisté, ale nepokládáme ji za pravděpodobnou.

(příspěvek uživatele Přesvědčený socialista k článku „Spěcháme na meeting a shopujeme, do zániku má ale čeština daleko“ zveřejněnému 7. 12. 2009, http://zpravy.idnes.cz/diskuse.aspx?iddiskuse=A091207_125200_domaci_klu, přístup 31. 7. 2016).

„Pokud si odmyslíte tu rádobu anglickou zpotvořenost v označení ‚food kritička‘ a zkusíte ji nahradit českou podobou, dostanete výraz ‚jídlokritička‘ nebo ‚jídlokritik‘. Je to sice výraz hodně neobvyklý, ale syntakticky, domnívám se, správný, neboť odpovídá schématu užitému například ve výrazech ‚hromosvod‘, ‚dřevořezba‘, ‚autolakýrník‘, ‚kovorytec‘, tedy spojení ‚předmět činnosti + činnost‘, které se používá většinou k označení osoby, která nějakou činnost provádí, nebo předmětu, který je k té činnosti určen.“

(příspěvek uživatele mrozh k článku „Syntaktické rébusy: Top 5 knihy či Food kritička“ zveřejněnému 25. 4. 2008, http://zpravy.idnes.cz/diskuse.aspx?iddiskuse=A080417_135422_kavarna_bos, přístup 31. 7. 2016).

„Zbožnuju jak se v Praze furt říká že na moravě mluvíme jak burani. Leda h.vno mluvíme na moravě víc česky než v čechách. Pražáci akorát zprznili český jazyk. Vokno, vokurka, přijdu dýýýl, já jsem bejval atd. co to ku.va je?“

(příspěvek uživatele Snake_Fox k článku „Proč Ostraváci mluví sprostě aneb ať si najmou tlumočníky, když pro ně robíme“ zveřejněnému 21. 4. 2010, http://zpravy.idnes.cz/diskuse.aspx?iddiskuse=A100421_153530_domaci_abr&razi=vlakno&strana=3, přístup 31. 7. 2016).

Jak jsme uvedli výše, puristické představy o jazyce vždy souvisí s identitou daného společenství a vymezováním se vůči „ohrožujícím“, resp. „nepřátelským“ vlivům. Negativní hodnocení anglicismů a obecněčeských prostředků v uvedených ukázkách tak vypovídá o vztahu pisatelů k angličtině a k jejímu působení na češtinu (a snad i k vlivům angloamerické kultury, ale pro takto silné tvrzení nemáme v krátkých diskuzních příspěvcích oporu) a o vztahu k obecné češtině, resp. k obyvatelům Čech, jde tedy o manifestaci jejich (jazykových, především puristických) postojů.

HODNOCENÍ PURISTICKÝCH (BRUSIČSKÝCH) AKTIVIT V TEXTECH O JAZYKOVÉ KULTUŘE VE *SLOVĚ A SLOVESNOSTI* A V *NAŠÍ ŘEČI* V LETECH 1949–1968

V této a následující kapitole provedeme jednak analýzu toho, jak je puristická ideologie ve sledovaném období *hodnocena* v článcích o jazykové kultuře v časopisech *Slovo a slovesnost* a *Naše řeč*, jednak toho, jak se v těchto článcích puristická ideologie *projevuje*. Korpus textů pro analýzu jsme sestavili následujícím způsobem: prošli jsme všechny články, které spadaly do naší definice textů o jazykové kultuře (texty, které pojednávají o české jazykové situaci – nejčastěji o spisovné češtině a jejím vztahu k jiným varietám – a které zároveň obsahují hodnocení této situace. Z těchto textů jsme vybrali ty, které se o purismu zevrubněji vyjadřují, a ty, v nichž se hodnotí jazykové prostředky. Pokud ve výkladu mluvíme o „korpusu textů“, „analyzovaných článcích“ apod., máme na mysli tyto texty. Chronologicky řazený seznam analyzovaných článků je uveden v příloze.

Pro pasáže o purismu (resp. brusičství²¹) lze v analyzovaných textech vysledovat určitá opakující se výkladová schémata:

- 1. Puristické aktivity jsou spojovány s jazykověkritickou činností *Naší řeči* před rokem 1949. Jsou hodnoceny výrazně negativně a jsou dávány do kontrastu se soudobým přístupem k hodnocení jazykových jevů.**

Tyto skutečnosti můžeme dát do souvislosti s tím, že jedním z hlavních aktérů poválečné československé lingvistiky byl Bohuslav Havránek (v poválečném období byl ředitelem ÚJČ ČSAV, děkanem FF UK a vedoucím katedry českého jazyka a obecné jazykovědy na FF UK), který se aktivně účastnil polemického vystoupení Pražského lingvistického kroužku vůči kritické praxi *Naší řeči* ve 30. letech. Negativní hodnocení purismu/brusičství v letech 1949–1968 se formulačně velmi podobají tvrzením ze sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura*, který Havránek spoluredigoval (pokud jde o tvrzení ohledně „nevědeckosti“ purismu/brusičství).²² Zatímco v „kroužkovských“ textech ze 30. let bývá jako cíl kritiky explicitně jmenován Jiří Haller, ve sledovaném období už se kritizuje pouze

²¹ Pojmy purismus a brusičství chápeme synonymně; k rozlišování pojmů srov. komentář Karla Hausenblase: „Mezi brusičstvím a purismem v tomto smyslu se často nerozlišuje, protože bývají v jazykové praxi spolu často spojeny.“ (Hausenblas, 1951).

²² „[J]e podstatný rozdíl mezi teoretickou promyšleností, znalostí materiálu a jemným porozuměním jazyku a jeho životu u obou těchto minulých vůdců *Naší řeči* [Josefa Zubatého a Václava Ertla] a mezi teoretickou nevyškoleností, malou znalostí materiálu a příliš mechanistickým názorem na jazyk, které se projevují v kritikách a poznámkách vyšlých z těch rukou, jimž byla po nich svěřena péče o *Naši řeč* [míněn je Jiří Haller].“ (Havránek – Weingart, 1932, s. 8).

„Proto ožila v nové síle nejslabší stránka minulosti *Naší řeči* – zbytky brusičství, teoreticky i u nás dávno odsouzeného Gebauerem, Zubatým a Ertlem – když se stal koncem r. 1930 hlavním spolupracovníkem jejím právě Haller a nakonec i jejím odpovědným redaktorem. Nelze se pak ani mnoho diviti, že tento filolog, zavírající obě oči před teoretickým kvasem a uvažováním a nemilující současnou kulturu, své nedostatky nahrazoval siláckými slovy a leckterou hluchou frází; ale úroveň *Naší řeči* tím hluboce poklesla.“ (Havránek – Weingart, 1932, s. 11).

purismus/brusičství a Hallerovo jméno bývá zmiňováno jen ojediněle. Lze vyslovit hypotézu, že po odstavení z exponovaných pozic Haller jako cíl kritiky už přestal „být potřeba“ (na popud Bohuslava Havránka mu byla v roce 1948 odňata funkce vedoucího redaktora *Naší řeči* a v roce 1950 mu nebyla prodloužena pracovní smlouva na FF UK; viz Chromý, 2006). Mimo Hallera je z puristů cílem kritiky pouze František Jílek-Oberpfalzer (Jedlička, 1949).

a. Purismus nepřihlíží k jazykové normě soudobého jazyka.

„Proti normě v jazyce platné mu [brusičství] vnucuje normu jinou, normu starších období, lidovou nebo uměle vykonstruovanou.“ (Hausenblas, 1951).

„Jazykovědci dnes nechtějí diktovat jazyku pravidla, naopak zjišťují rozbořem úzu jazykovou normu existující v povědomí nositelů jazyka a společensky pocíťovanou jako závaznou.“ (Havránek, 1960).

„Kritické hodnocení jazykového stavu bylo v této první fázi [míněny počátky *Naší řeči*] mezi jiným určováno nedůvěrou k současnému spisovnému (či jak se tehdy často psalo knižnímu) jazyku.“ (Jedlička, 1968).

b. Purismus je nevědecký (jednostranný, mechanický).

Označování puristických aktivit jako nevědeckých můžeme „číst“ jako projev snahy delegitimizovat konkurenční přístup (a přístup současný v kontrastu k němu prezentovat jako jedinou možnou alternativu). Onou „jednostranností“, „mechaničností“ je míněn především přístup založený na evidenci odchylek od kodifikace (která, jak bývá v textech ve sledovaném období opakovaně upozorňováno, nemusí být v souladu s kodifikací).

„Jazykoví oprávcí „mohou leckdy mechanicky a jednostranně uplatňovat nikoli normu, nýbrž její nedokonalou kodifikaci, která se rozchází s normou v jazyce existující.“ (Jedlička, 1949).

„Budeme proto také nadále ještě s větší důsledností posuzovat jednotlivé případy, jednotlivé jevy jazykové, ne s úzkoprsého hlediska školské pedanterie, vidící zpravidla jen minulost jazyka[.]“ (Havránek, 1949).

„Obsahově bylo pro ni [pro puristickou, brusičskou praxi] příznačné lpění na poměrně ustáleném repertoáru zákazů a odsudků, ale neméně ji vyznačoval mechanický a přímočarý přístup k jazyku, mechanické a přímočaré uplatňování pravidel a pouček. (Jedlička, 1961).

„Někdejší zjednodušené chápání správnosti jazykových prostředků z hlediska jejich původu, vedení ostrých hranic mezi prostředky spisovnými a nespisovnými, lidovými, které bylo někdy spolu s nevědeckostí takového hodnocení vlastní překonanému brusičství, je nahrazováno důsledným zřetelem k stylovému hodnocení prostředků, převáděním jejich pouhých odsudků na specifickou platnost stylistickou.“ (Jedlička 1962).

c. Purismus je nemarxistický, neslučuje se s ideou pokroku.

Lingvisté v 50. letech kritizují brusičství především z marxistických pozic: neslučuje se s ideou pokroku, je konzervativní, pravicové, staromilecké, zpátečnické). Opět jde o delegitimační postup: prosazovaný přístup k hodnocení jazykových prostředků je v kontextu negativního prezentování přístupu konkurenčního nahlížen jako pokrokový, jako správný.

Jílek-Oberpfalzer „zůstává stále v zajetí svých nesprávných, zjednodušujících představ o jazyce umění literárního a svého úzkoprsého pojetí jazykové správnosti“ (Jedlička, 1949).

„[S]tává se brusičství u mnohých představitelů projevem nacionálního šovinismu, vedoucího vždy na scestí. Jen malou připomínku. Je příznačné, že na obranu brusičského purismu Naší řeči se ve velké polemice v třicátých letech stavěla nejkrajnější pravice.“ (Hausenblas, 1951).

„I z toho mála, co jsme si tu řekli, je, trvám, zřejmé, že zásady brusičského purismu jsou v rozporu se zásadami marxistické jazykovědy.“ (Hausenblas, 1951).

„Jazykově revizní, poradenská a kritická praxe, která byla v minulosti kritizována, označuje se heslovitě jako brusičská, puristická. Měla své kořeny názorové, ideologické, vyznačovala se strnulou staromilností a konzervativností.“ (Jedlička, 1961).

2. Puristické aktivity lingvistů Jan Gebauera, Josefa Zubatého a Václava Ertla jsou hodnoceny smířlivě.

Jak už bylo řečeno výše, hodnocení puristických aktivit Gebauera, Zubatého a Ertla ze strany členů Pražského lingvistického kroužku jsou v české lingvistice nekriticky přejímána. Svědčí o tom i texty ze sledovaného období. Gebauer, Zubatý, Ertl jsou z kategorie brusičů „vyjmuti“, ač v jejich jazykověkritické praxi najdeme postupy, které byly brusičům (obvykle Jiřímu Hallerovi) vytýkány (srov. např. Ertlovu kritiku Procházkova překladu knihy Ghetto v mešitě a jeho evidenci odchylek od pravopisné normy, vytýkání galicismů, silně subjektivně hodnotící výrazy jako „strojenost“, „vyumělkovanost“, „grotesknost“; viz Ertl, 2011). Pokud jsou aktivity Gebauera, Zubatého a Ertla hodnoceny negativně, je kritika vždy zmírňována.

„Periodu brusů (...) nemůžeme ani zde hodnotit kladně. (...) Gebauerova kodifikace učinila na jedné straně přítrž brusičské libovůli, na druhé straně svým historisujícím stanoviskem nepřihlížela v plné míře k ustalujícímu se živému spisovnému obyčeji v průběhu 19. století.“ (Havránek, 1950).

„Výrazné rysy své vědecké osobnosti vtiskoval Naší řeči od samých počátků Josef Zubatý (zemř. 1931). Jeho články otiskované pravidelně v Naší řeči přispívaly vydatnou měrou k hlubšímu poznání prostředků českého jazyka, zvláště také k poznání nesprávnosti dřívějších odsudků, zákazů brusičských; ale pečeť své rázné badatelské i lidské osobnosti měly i jeho drobné příspěvky a poznámky.

Také činnost Václava Ertla (zemř. 1929) nesla se podobným směrem a jeho články s podrobným odůvodňováním probíraly jednotlivé jevy jazykové správnosti. Ertl se na sklonku svého života snažil dobrat jasných kritérií v otázkách jazykové správnosti a dospěl tak k tzv. teorii dobrého autora; nevyvodil z ní ovšem, či spíše nestačil vyvodit důsledky pro redakční praxi.“ (Jedlička, 1958).

„Přes trvajícím tlak němčiny, který i nejvýznamnější lingvisty někdy sváděl k negativnímu hodnocení současného stavu ve spisovném jazyce, vyspěla však čeština od obrození do konce první světové války natolik, že byla v podstatě připravena k dalšímu rozvoji[.]“ (Bělič, 1968).

3. Za mezník ve vývoji v lingvistickém hodnocení jazykových jevů je považováno polemické vystoupení Pražského lingvistického kroužku vůči jazykověkritické praxi *Naší řeči* ve 30. letech.

Hodnocení přístupu Pražského lingvistického kroužku k otázkám kritiky jazykových prostředků jsou v 50. letech ovlivněna antistrukturalistickou kampaní, která započala roku 1951 a jejíž dozvuky jsou v analyzovaných textech patrné ještě koncem 50. let. Pro texty z 50. let je typická snaha obhájit „dobré jádro“ strukturalistického přístupu k otázkám jazykové kultury a zároveň provést (poněkud vágně formulovanou) (sebe)kritiku:

„V bojích v letech třicátých, vedených s hlediska potřeb jazyka a jeho rozrůzněnosti, byla na jedné straně správně prokázána neúčinnost a nesprávnost tohoto obnoveného brusičství a pro kodifikaci spisovného jazyka správně obrácena pozornost na současný jazyk a jeho zákonitosti, ale na druhé straně nebyl doceněn náležitý zřetel k celonárodní povaze spisovného jazyka a k tradici a příliš otvírána cesta ke kosmopolitickému hýření v cizích slovech a k formalistickému experimentování v literatuře.“ (Havránek, 1951).

„Zásady PLK pronikaly v praxi jen pomalu, většinou nebyly také aplikovány v celé své šíři, nýbrž jednostranně, a rovněž theoreticky nebyly bohužel dále rozpracovávány ve všech směrech. (...) V zásadě však PLK dobře viděl problematiku spisovného jazyka a dobře naznačil cesty k jejímu řešení.“ (Dokulil, 1952).

„V třicátých letech se totiž při řešení otázek teorie spisovného jazyka a v polemickém střetání názorů na pojetí jazykové kultury (tímto pojmem se nahrazoval dřívější užší pojem jazykové správnosti a čistoty) významně uplatnila skupina mladých jazykovědců, kteří vystoupili se svými názory programově ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932, za vedení V. Mathesia a B. Havránka). I když ovšem byli v tomto svém vystoupení poplatní některým nesprávným zásadám své doby, měly mnohé názory tehdy vyslovené nejen značný, ale v jádře kladný význam pro další cesty a vývoj české jazykové kultury.“ (Jedlička, 1958).

„Zůstane trvalou zásluhou lingvistů sdružených v Pražském lingvistickém kroužku, že tento požadavek polemicky v r. 1932 zdůraznili a zároveň programově vytyčili úkoly, které má česká jazykověda pro potřeby jazykové kultury splnit.“ (Jedlička, 1965).

IDEOLOGIE PURISMU VE *SLOVĚ A SLOVESNOSTI* A V NAŠÍ ŘEČI V LETECH 1949–1968

Jak jsme uvedli v předchozí kapitole, ve sledovaném období lingvisté svůj přístup k hodnocení jazykových prostředků staví na negativním vymezení vůči přístupu puristickému, který je prezentován jako nevědecký (což znamená především to, že puristé jazykové prostředky hodnotí podle toho, zda jsou ve shodě s kodifikací). Názor, že existují „správné“ jazykové prostředky a že lingvisté jsou schopni takovéto prostředky identifikovat, ale přetrvává z dřívějšího období. Jaká jsou ovšem kritéria, podle nichž se správnost jazykových prostředků hodnotí? V analyzovaném korpusu textů jsou jazykové prostředky hodnoceny následujícím způsobem:

„Při své přesné jednoznačnosti mají bojovou průbojnost a účinnost i schopnost vyvolávat obrazem dívčím milé citové vztahy [o slovech dvouletka a pětiletka].“ (Havránek, 1949).

„Bylo by naivní se domnívat, že se nevyskytne při tak rychlém postupu a rozsáhlé potřebě nových názvů také nějaký výrobní zmetek, nepodařený novotvar. Ale jako ve výrobě bojujeme usilovně a účinně proti zmetkům, musíme proti nim bojovat i zde.“ (Havránek, 1950).

„Ať jde o jakýkoli jazykový projev určený veřejnosti, každý musí myslet na své posluchače, na své čtenáře. Znamená to předně odložit všechna papírová jazyková klíše, jazykové formulky, zatemňující smysl a znesnadňující porozumění, jaké jsou zvláště domovem v jazyce administrativně právním a leckdy i novinářském. Odzvonili jsme tak na př. „bytovým jednotkám“ v úřadování bytových referátů.“ (Havránek, 1950).

„Neznamená to také, že otevřeme bránu nižším formám kancelářského a novinářsky periferního slohu, který zachovává leckterý zbytek jazykové poroby, jako odvislost od čeho, informovat přes něco a p. (s uvedenými příklady jsme se skutečně poslední dobou několikrát setkali).“ (Havránek, 1950).

„Ba naopak v některých případech, kde starší exotická označení měla zřetelně třídní příchut buržoasního snobismu, dochází k uvážlivému počestění terminologie. Tak na př. z jídelních lístků v restauracích právem zmizely názvy, kterým většina lidí nerozuměla a neuměla je ani přečíst, jako risi-bisi, bearnaise, pommes frites, mixed grill, rumsteak Jackson a j., a místo nich se zavedla prostá a zřetelná označení rýžová (polévka) s hráškem, vaječná omáčka, smažené brambůrky, masitá směs na roštu, roštěná se šunkou a vejcem a pod.“ (Bělič, 1955).

„Bylo proto třeba a stále je třeba nejen vysvětlovat a hájit nová slova, ale také podle potřeby proti nim bojovat. Nutný je také boj proti pohodlnému zneužívání prázdných nebo nevhodných slov, jako nanášet otázky, nahlásit požadavky a pod.“ (Havránek, 1957).

Na první pohled je patrná nejasnost hodnotících kritérií: vedle sebe se objevují vý-
roky ryze subjektivní (Havránkovo hodnocení slov dvouletka a pětiletka), vágní formulace
typu „prázdná“ a „nevhodná“ slova, „formulky zatemňující smysl a znesnadňující porozu-
mění“, hodnocení vycházející z marxistické ideologie (slova se „zřetelně třídní příchutí bur-
žoasního snobismu“) a dokonce i hodnocení germanofobně zaměřené, což poněkud pře-
kvapuje, jelikož jeho autor, Bohuslav Havránek, se od 30. let kontinuálně vůči puristic-
kému odmítání germanismů vyslovoval velmi kriticky²³.

Že značná subjektivnost hodnotících kritérií a vágnost výtek není v jazykověkritické
praxi v české lingvistice ve sledovaném období ojedinělá, je patrné z dokladů, které jsme
shromáždili nad rámec předem vymezeného materiálu. Jde o doklady z rubrik Drobnosti
a Okénko z naší poradny, v nichž se čeští lingvisté pravidelně vyjadřovali ke konkrétním
jazykovým prostředkům. Doklady jsou řazeny chronologicky a jelikož jsou bezprostředně
komentovány a jinde v práci na ně neodkazujeme, bibliografické údaje uvádíme u každého
jednotlivého dokladu a nezařazujeme je do seznamu literatury.

-cl (= Miloš Helcl): Jezedovic / Naše řeč, ročník 35 (1951), číslo 5–6, s. 118.

Příponu -ovic, stejně jako -ův, připojovali jsme dosud jen ke jménům osob, vlastním i obecným, na př.
Krunclovic, starostovic, kovářovic, nezdá se tedy její spojení s neosobní zkratkou středního rodu JZD
plně ústrojně. Ale místní jazykový usus si představuje za tímto abstraktem spoluobčany zemědělce,
kteří denně společně pracují, kteří také tvoří jistý druh rodiny, rodiny nového typu, a proto tento ko-
lektiv členů družstva zživotňuje, nazývá ho Jezedovi. (...) A tak nám slova Jezedovi, Jezedovic po-
mohla ukázat, jak se nová skutečnost obráží nejen v odborném názvosloví nejrozmanitějších odvětví
přemyslu, hospodářství a politiky, nýbrž i v lidovém jazyce naší nové vesnice.

Sr: Sportovní rubriky / Naše řeč, ročník 33 (1949), číslo 7–8, s. 158–159.

Nedobře působí ve sportovních zprávách hromadění výrazů slangových, kterých užívají sportovci,
jsou-li sami mezi sebou, hovoří-li po domácku. Tuto mluvu nelze mechanicky přenášet do projevů, jež
jsou určeny pro veřejnost. Četli jsme ve vážném referátě, že zápasníci si to hned na počátku rozdali
nebo že v první části závodu to závodník rozpálil dost neuváženě; ale výrazy rozdati si to, rozpáliti se
vymykají spisovnému jazyku a jsou tu nevhodné.

kHs: Jaký český výraz pro „trudoděh“? / Naše řeč, ročník 34 (1950), číslo 3–4, s. 76–77.

Další výraz, trudoden, má tu výhodu, že je jednoslovný, ale je to řešení z nouze, a to řešení nijak
šťastné. (...) Naproti tomu české slovo „trud“ značí vedle namáhavé, lopotné práce především starosti,
trápení, zármutek; „trudit (se)“ znamená rmoutit (se), trápit (se), býti smutný, jak to vidíme na př.
z veršů Nerudových o matce nemocného děcka: „něco těžkého ji trudí, i když dřímá, těžce vzdychá“

²³ Havránkem kritizovaná vazba „odviset od něčeho“ byla jakožto germanismus odmítána „předha-
vránkovskou“ *Naší řečí* (dokonce i Jiřím Hallerem, který byl v antipuristických vystoupeních Praž-
ského lingvistického kroužku nejkritizovanější postavou). Viz násl.:

„Bylo by na př. snadné uvědomit si jednou už na trvalo, že slova odvislost, neodvislost, odvislý,
odviseti od čeho v přeneseném smyslu jsou zcela zbytečným napodobením výrazů německých a že
mnohem lépe vyhovíme svému českému způsobu představování, když užijeme slov závislost, nezá-
vislost, závislý, záviseti na čem.“ (jha., 1932).

„Zvláště v překladech z němčiny čteme dost často: bráti, přicházeti v úvahu, užívati, používati něco,
věřiti na něco, odviseti, záviseti od něčeho, ohledně, v důsledku a j. Znovu vidíme, jak chatrné zna-
losti mateřštiny mají často lidé, kteří se cítí povoláni psát nebo překládat pro čtenáře denního tisku.“
(K. E., 1939).

atd. Tato představa trudu jako něčeho nepříjemného, která se promítá i ve slově trudoden, činí tento název nevhodným pro označení měřítka práce právě v socialistickém systému hospodaření.

Kchř (= Jaroslav Kuchař): Šturmovština / Naše řeč, ročník 35 (1951), číslo 1–2, s. 37–39.

Rozpaky nad vhodností slova šturmovština mají několik důvodů. Prvním je fakt, že základ našeho slova — totiž šturm — je původu německého. (...) Druhým důvodem rozpaků nad naším slovem je jeho tvoření (neboť ruská — a slovanská slova vůbec — chápeme obvykle jako pojmenování popisná, nikoli značková). Nezapadá totiž do českého slovotvorného systému. (...) [P]řídavné jméno šturmovský neexistuje. Bylo by tedy slovo šturmovština s hlediska našeho tvoření slov vytvořeno neústrojně, mechanicky.

Ij: Otvírací hodiny / Naše řeč, ročník 35 (1951), číslo 1–2, s. 40.

Někteří naši čtenáři si povšimli, že tu a tam jsou na obchodech nápisy Otvírací hodiny 8–12, 14–18. Tyto nápisy upoutaly jejich pozornost, ale zároveň vzbudily v nich také pochybnosti, zda je tu přídavného jména otvírací užito správně. Tyto pochybnosti jsou zcela oprávněné, přídavné jméno otvírací tu skutečně není na svém místě. (...) Přídavné jméno otvírací je utvořeno od slovesa otvírati a spojení „otvírací hodina“ znamená tedy hodinu, kdy se otvírá a nemůže znamenat dobu, po kterou je otevřeno.

zs: Bulač, meškač, absentér / Naše řeč, ročník 36 (1953), číslo 7–8, s. 252–254.

Ani druhé slovo, meškač směn, nemůžeme doporučit jako výraz spisovný. Je to rovněž jméno činitelské, a to od slovesa meškati jako bulač od bulať. Má označovat člověka, který „mešká směny“. A právě v této vazbě je závada. Je možno směnu zameškat nebo směny zameškávat, ale nikoli „směny meškat“. (...) Nejběžnější jsou předponové odvozeniny jako promeškati, zameškati, zmeškati a j., jež mají také daleko výraznější, určitější význam než prosté meškati.

Dš: Jedno souvětí / Naše řeč, ročník 37 (1954), číslo 3–6, s. 186–187.

Nebylo by jistě správné posuzovat celý Neffův román podle jediného úryvku, a autor historického románu může jistě s výhodou užít některých stylistických prostředků, které by v díle jiném byly zcela nevhodné. Přesto však nemůže být sporu o tom, že souvětí takového typu je nevhodné za všech okolností — prostě proto, že je pro čtenáře nesrozumitelné. Nechceme tvrdit, že by bylo po stránce mluvnické chybné nebo že by mělo nějakou zmatenou stavbu významovou. Nevyhovuje však základnímu požadavku stylistickému, který na každé souvětí musíme klást: je naprosto nepřehledné a čtenář je nemůže podržet v mysli jako celek.

J. Z.: „Neodléčíme“ rodinné příslušníky / Naše řeč, ročník 38 (1955), číslo 1–2, s. 60–61.

Poměrem formy a významu se ovšem sloveso odléčit nezařazuje ústrojně do soustavy spisovného jazyka. (...) Nové sloveso pracovní mluvy odléčit se přiřazuje svým tvořením k slovesům typu odzpívat, odříkat. Taková slovesa, jak jsme uvedli, velmi často nabývají hanlivého významového odstínu odbytí něčeho. Tento významový odstín však není s pojmem léčení slučitelný.

Zdeňka Sochová: Proočkujeme děti na očkovišti? / Naše řeč, ročník 39 (1956), číslo 3–4, s. 120–121.

Nemůžeme však schválit nevhodný, slangový výraz proočkovat děti, kterého užívají pracovníci v zdravotnictví v poslední době často, zejména v různých statistických hlášeních (bylo proočkováno tolik a tolik dětí a pod.). Předpona pro- má v tomto případě vyjádřit prostou dokonavost děje, avšak přivádí toto sloveso do blízkosti sloves jako propláchnout, prosytit, propíchnout a pod., a tím vyvolává v posluchači nebo čtenáři nesprávné, nežádoucí představy. Spisovně tu vystačíme s výrazem provést očkování.

Jaroslav Kuchař: „Mistři uhlí“ / Naše řeč, ročník 39 (1956), číslo 5–6, s. 182–184.

Bylo by jistě od našich spisovatelů neskromné a nesebekritické, kdyby si pro svůj časopis zvolili název „Mistři slova“, nebo kdyby textilní odborníci vydávali časopis „Mistři textilní tvorby“. Takový název by snížil věcný, odborný charakter časopisu a naznačil by jen jeho propagační význam. Byl by tedy spíše vhodný na př. pro popularizační brožuru, kterou se uvádí v širší známost tvorba vynikajících jedinců, nikoli však jako název odborného časopisu, který píší odborníci pro své potřeby.

Název „Mistři uhlí“ je pro český odborný časopis nevhodný, samo spojení je po jazykové stránce neústrojné; je to mechanický kalk, který nemá pro českého čtenáře, zejména horníka, sdělnou hodnotu. Náš odmítavý posudek vychází z toho, že v současném jazykovém dění (slovotvorném, pojmenovávacím a j.) musíme upevňovat a posilovat ten systém a řád, který v jazyce jako v dorozumívacím prostředku existuje, a rozvíjet ty tendence, které jsou v něm v zárodku obsaženy a jsou pro své nové sdělné a slohové hodnoty rozvoje schopné.

V. Fondrová: Teplofikace, fondodržitel / Naše řeč, ročník 39 (1956), číslo 5–6, s. 185–186.

Mechanickým napodobením slov elektrifikace, kinofikace, radiofikace, jejichž obě složky jsou cizího původu, byla nevhodně utvořena slova plynofikace a teplofikace. To jsou však výrazy hybridní, t. j. jejich první část je domácí, druhá cizího původu. Takto ne zcela ústrojné tvořená slova se zpravidla nestávají součástí slovní zásoby spisovné češtiny. Nadto byla slova plynofikace a teplofikace utvořena bez skutečné potřeby. Techničtí odborníci v odborném vyjadřování jich neuvítají; mluví a píšou jen o plynárenství a teplárenství, o rozvodu plynu a rozvodu tepla.

Karel Sochor: Blikavá světla, nikoli blinkry / Naše řeč, ročník 39 (1956), číslo 7–8, s. 250.

Přitom je důležité, že žárovky na rozdíl od ostatních elektrických světel svítí přerušovaně a tím právě na sebe zřetelně upozorňují. Můžeme říci, že svítí blikavě, že blikají. Proto se pro ně hodí název blikavá světla. Říkat jim blinkry nepokládáme za spisovné. Výraz blinkr přešel k nám z angličtiny, v češtině se však cítí jako slovo nevhodné pro spisovné vyjadřování. Až dosud se mu odborníci ve spisovných projevech vyhýbají, poněvadž je považují jen za název slangový.

Jaroslav Machač: Novinářská čeština / Naše řeč, ročník 40 (1957), číslo 9–10, s. 303–305.

Spojení jako alfa paprsky (psáno též alfa-paprsky nebo α -paprsky) atp. jsou zcela běžná v pracovním prostředí příslušných oborů. Spojení tohoto typu, která jsou původně nápodobou cizího vzoru, pronikla již za hranice slangového vyjadřování a užívá se jich v omezené míře i ve spisovných odborných projevech. Nemůžeme ovšem souhlasit s tím, že se podle tohoto typu tvoří nová, odvozená spojení zkratková jako beta aktivita (což je vlastně aktivita paprsků beta), beta záření, beta rozpady atd.

VI. Kondrová: Hosteska / Naše řeč, ročník 43 (1960), číslo 9–10, s. 306–307.

Zbývá ještě uvážit, zda toto nové a pro většinu nezasvěcenců zcela nesrozumitelné slovo v našem domácím prostředí vůbec potřebujeme. Domníváme se, že pro popsání druhu činnosti není potřeba přejímat výraz anglický, že bychom zcela dobře vystačili s označením českým. Místo málo zřetelného označení hosteska můžeme zcela dobře říkat průvodkyně, popřípadě přesněji průvodkyně po výstavním pavilónu. Jako jiná vhodná náhrada se nabízí označení informatorka.

Jaroslav Kuchař: Aerosolový desodorans? / Naše řeč, ročník 44 (1961), číslo 9–10, s. 309–310.

Jistě bychom se smířili s přívlastkem aerosolový, i když by i tu bylo možno užít přístupnějšího označení rozprašovací nebo mlhovinový. Ale se jménem desodorans se smířit nemůžeme. Je to název odbornický, skoro lékárnický. A k tomu ještě připočteme obtíže, které může způsobovat výslovnost slova,

jeho pravopis, a konečně i potíže s jeho skloňováním. Podobné odborné názvy, např. reagens, stimulans, relaxans, jsou středního rodu a zůstávají v jednotném čísle zpravidla neskloňné. Výrobci nového přípravku však volili pro pojmenování rod mužský, aerosolový desodorans, a proto by bylo nutno toto slovo skloňovat. Ale jak utvořit např. 7. pád: desodoransem, nebo desodorantem? Nehledíme-li však ani k těmto potížím mluvnickým, už samo pomyslení, že bychom měli říci svému chlapci, aby v drogerii koupil jeden aerosolový desodorans, nahání trochu husí kůži.

vh: Odsouhlasit / Naše řeč, ročník 45 (1962), číslo 3–4, s. 121–122.

Jazykový koutek tehdy opět ukázal, že sloveso odsouhlasit nemůže mít — podle skladu svých složek — ve spisovném jazyce ani význam ‚kolacionovat‘, ani ‚posoudit a schválit‘, nýbrž jen význam — který ovšem nemá — ‚zbavit souhlasu‘. Proto nemůže být toto sloveso uznáno jako spisovné, správné a zůstává omezeno na oblast slangu.

V. Kondrová: Nasmlouvané brambory / Naše řeč, ročník 47 (1964), číslo 1, s. 64.

Ale v shora uvedeném spojení nasmlouvané brambory nemůžeme vyjít ze slovesa smlouvat ve významech, které jsme uvedli. Předpokládaným východiskem je zde jiné sloveso, s významem ‚uzavřít, uzavírat smlouvu‘. K dějovému podstatnému jménu smlouva, které vzniklo ze slovesa smlouvat, bylo druhotně přitvořeno sloveso další, jakési smlouvat s významem ‚dělat smlouvu‘, v dokonavé podobě nasmlouvat ‚udělat, uzavřít smlouvu‘. (...) Tento způsob tvoření sloves není v češtině obvyklý. K slovesům jako domlouvat, odmlouvat, rozmlouvat máme dějová jména domluva, odmluva, rozmluva, ale k těmto dějovým jménům se už další odvozená slovesa netvoří. (...) Větu Oznamte množství nasmlouvaných brambor k sušení hodnotíme tedy jako vyjádření nesprávné, vzniklé ze špatně chápané snahy po zhuštěnosti a stručnosti. Doporučujeme proto vyjádření Oznamte, na jaké množství brambor k sušení jste uzavřeli smlouvu nebo pod.

Jaroslava Krasnická: Prádelna — perna — prárna / Naše řeč, ročník 47 (1964), číslo 3, s. 182–184.

Slovo prádelna však není vhodné k speciálnějším označení přenesenému, protože není odvozeno přímo od základu slovesa práť (jako další možné pojmenování prárna — viz níže), ale od podstatného jména prádlo, a má tedy i užší významový rozsah. (...) Vyjdeme-li při tvoření pojmenování od kmene minulého, vznikne typickou příponou -(ár)na slovo prárna (s překrýváním kmenové a příponové samohlásky a). Slovo tohoto znění není dosud doloženo ani Slovníkem spis. jaz. čes., ani v lexikálním nebo terminologickém archívu ÚJČ. Odpovídá však běžnému slovotvornému typu uvedeného významového okruhu. Zároveň není ani regionálně omezeno, ani spojeno s jiným vžitým významem, který by bránil jednoznačnosti pojmenování svou povahou odborného. Považujeme tedy z probíraných možností tuto poslední za nejvhodnější.

Jaroslav Zima: Sloveso odzkoušet / Naše řeč, ročník 48 (1965), číslo 2, s. 124–126.

Denním tiskem proběhla před časem tato zpráva Československé tiskové kanceláře: „Zubní pastu s fluorém budou vyrábět Tukové závody v Ústí nad Labem. Odzkoušel ji Stomatologický výzkumný ústav v Praze.“ (...) Objevuje-li se však v denním tisku v uvedených spojeních sloveso odzkoušet, může u čtenářů vzniknout pochybnost o kvalitě výkonu, který prosté sloveso zkoušet označuje. Tuto pochybnost zvyšuje i spojení s představou špatné kvality práce, vyjádřenou slovesem odbýt.

V. Kondrová Dámská měřenka? / Naše řeč, ročník 49 (1966), číslo 1, s. 57–58.

Když jsme již před více než dvěma lety v Jazykovém koutku Čs. rozhlasu odmítli slovo měřenka jako nevhodně tvořené, nepředpokládali jsme, že bude mít tak dlouhou životnost. (...) Podle citovaných dokladů se tedy slovem měřenka rozumí někdy druh služby (zhotovování konfekčních obleků na míru), někdy výrobek sám (tj. oblek ušitý na míru). Z označení obchodu Dámská měřenka můžeme

usuzovat, že nabízí druh služby. V žádném z obou uvedených významů však nemůžeme přijímat nové slovo bez námitek. (...) Podstatné jméno měřenka je utvořeno ze slovesného základu (měř-it) příponou -enka (popř., kdybychom za základ považovali zpřídavnělé přídavné, příponou -ka). Příponou -enka se však tvoří převážně názvy se zcela vyhraněným významovým odstínem. K označení měřicí služby, tedy činnosti měření, se však výraz měřenka nehodí a pro označení výsledku oné činnosti tím méně.

AT, KS, VI, MS, MH (= Miloš Helcl): Radíme a kritizujeme / Naše řeč, ročník 49 (1966), číslo 2, s. 125–128.

V našem denním i odborném tisku se v poslední době několikrát objevilo slovo marketing (psané někdy i marketink). Naším ekonomům se příliš nelíbí, ne pro svou formu, ale spíše pro pojmový obsah, který je přinejmenším nepřesný. Slovo marketing má totiž označovat řídicí a výzkumnou činnost zaměřenou ke zvyšování odbytu a využívající zkušeností amerického podnikání.

Anna Jirsová: Pojednávána kniha? / Naše řeč, ročník 49 (1966), číslo 3, s. 185–186.

Vidíme tedy, že tendence k pronikání 4. pádu jako základního pádu předmětového je v současném jazyce hlavně v odborném vyjadřování zcela zřetelná. Ale u těch sloves, která mají dosud zcela obvyklou vazbu jinou (a takové je i sloveso pojednávat, které má jen předložkovou vazbu se 6. pádem pojednávat o něčem), pocítujeme užití vazby se 4. pádem jako neobvyklé a nenáležitě.

V. Iblová: Ondrej Nepela — nejmladší medailista? / Naše řeč, ročník 49 (1966), číslo 3, s. 188–189.

Kdyby ze souvislosti nebylo dostatečně jasné patrné, co měl pisatel na mysli, dost těžko bychom asi uhadli, že medailista má být ‚nositel medaile‘; spíš bychom asi pomysleli na sběratele, popř. na výrobce medailí (pro toho však existuje označení medailér). Podívejme se tedy, co vlastně u slova medailista brání správnému porozumění. (...) Pro osoby, které jsou nositeli nějakého vyznamenání, ceny, odznaku (stužky), medaile, se v češtině žádná zvláštní pojmenovací kategorie nevytvořila. To, že se v tisku podoba „medailista“ objevila, bylo způsobeno snahou po jednoslovném vyjádření a patrně též mechanickým působením ruského slova medalist a slova obdobného významu: rekordist. (...) Pro češtinu zatím nepokládáme slovo medailista za vhodné. [J]ako mluvíme o nositeli ceny (odznaku), budeme mluvit raději o nositeli (držiteli) medaile, nikoli o medailistovi.

Antonín Tejnor: Šponovky / Naše řeč, ročník 49 (1966), číslo 4, s. 251–252.

Pisatelé vytýkají názvu především to, že je odvozen od nespisovného (z němčiny přejatého) slovesa šponovat, a přicházejí s návrhy na pojmenování motivovaná jinak. (...) Zdálo se, že nejlépe bude hovořit o pérovce, za který se přimlouvali jak pracovníci oděvního průmyslu, tak i funkcionáři tělovýchovných jednot. Název postihoval i podstatnou vlastnost těchto speciálních kalhot, že totiž při cvičení nebo lyžování dobře péroují; toho se dosahuje jednak materiálem, jednak gumou připevněnou na okraji nohavic. Ale přes propagaci nového názvu se nepodařilo vžitý název z užívání vytlačit.

Miloslava Knappová: Sesterna / Naše řeč, ročník 50 (1967), číslo 3, s. 187.

Pojmenování sesterna je mezi zdravotnickým personálem v řeči vžitá a běžně se ho používá. Přesto ho však stále ještě považujeme za výraz neodborný. V různých plánech a popisech nemocnic, v úředních dokumentech, směrnících a předpisech se tato místnost oficiálně označuje jako pracovna sester. Děje se tak především v zájmu zachování tvarové systémovosti termínů.

Jiří Kraus: Softwarový, hardwarový? / Naše řeč, ročník 51 (1968), číslo 5, s. 310–311.

Z nesouladu mezi užíváním termínů technika počítače — hardware a kultura počítače — software je účelné vyvodit závěr, že je třeba vytvářet vhodné výrazy české, schopné plnit funkci termínů jak v psaném, tak i v mluveném styku. Anglické termíny hardware a software totiž působí v českém textu neústrojně a mění se z pojmenování odborných ve výrazy slangové. Jejich užíváním se stírá zřetelnost a srozumitelnost, která je u odborných projevů jedním z nejdůležitějších požadavků. Zároveň se tím ochuzuje i slovní zásoba češtiny, protože prostředky jí vlastními se nevytvářejí vhodná pojmenování nově vznikající skutečnosti.

Z uvedených dokladů je zjevné, že po celé sledované období let 1949–1968 existovala představa o tom, že (spisovný) jazyk je třeba zbavit nežádoucích prostředků. Ač to není v české lingvistické tradici zvykem, podle našeho názoru je možno takovéto aktivity (v souladu s výše zmíněnou Thomasovou definicí) hodnotit jako puristické. Přestože lingvisté deklarovali snahu postavit jazykověkultivační činnost na vědecký základ, uvedené doklady ukazují, že kritika jazykových prostředků byla do značné míry subjektivní, neopřená o argumenty (resp. o argumenty vágně formulované).

Snahy pojmenovat obecné principy jazykověkultivační praxe se v našem korpusu objevují. Jsou ovlivněny marxistickou ideologií²⁴ a lze je shrnout takto: jazykové prostředky se mají posuzovat s ohledem na to, jakou úlohu plní spisovný jazyk v socialistické společnosti (Havránek, 1949). Toto posuzování provádějí lingvisté, jelikož mají schopnost odhalovat zákonitosti vývoje struktury jazyka a zhodnotit, zda jazykové prostředky „vyhovují“ společenským potřebám (Jedlička, 1968). Při posuzování vycházejí ze „správného [tj. marxistického] poznání poměru jazyka a společnosti“ (Jedlička, 1962). Pro označení skutečnosti, zda hodnocené prostředky odpovídají společenským potřebám, bývá využíván pojem ústrojnost. Spojení „ústrojný jazykový prostředek“ (resp. jeho modifikace) bývá nejčastěji užíváno ve významu „shodný se strukturními vlastnostmi češtiny“, někdy také konkrétněji jako „odpovídající běžným slovtvorným postupům v češtině“.

Argument (ne)ústrojnosti je ve výše uvedených příkladech jazykových kritik nejčastější: slovo šturmovština je „vytvořeno neústrojně, mechanicky“, slovo odléčit se „nezařazuje ústrojně do soustavy spisovného jazyka“, slova plynofikace a teplofikace jsou utvořena „ne zcela ústrojně“ (kritizována je skutečnost, že jde o hybridní složeniny, které ovšem v češtině zastoupeny jsou/byly), navíc jsou hodnocena jako „zbytečná“, slovo měřenka se pro označení příslušné skutečnosti „nehodí“, protože substantiva s příponou -enka jsou „vyhrazena pro pojmenování s vyhraněným významovým odstínem“ (autorčiny příklady vařenka a lepenka jsou ovšem utvořeny stejným způsobem jako kritizovaná měřenka).

Další okruh argumentů, které se při hodnocení jazykových prostředků objevují, je ten, že jde o prostředky z nespisovných variet. Výrazy „rozdati si to“, „rozpáliti“, „blinkry“, „hardware a software“ jsou hodnoceny jako slangové a nevhodné pro spisovná vyjádření, u „šponovek“ vadí, že jsou odvozena od nespisovného výrazu, „sesterna“ je hodnocena jako pojmenování neodborné.

²⁴ Marxistickou ideologií v jazykovědě míníme pohled na vývoj jazyka perspektivou třídního boje (vývoj jazyka je nahlížen jako odraz změn ve výrobních vztazích).

V řadě případů hodnocení jazykových prostředků není podepřeno argumentem žádným, případně se argumentuje tím, jak prostředek působí na autora kritiky, resp. jak působí nebo by mohl působit na ostatní uživatele jazyka. Trudoden autorovi kritiky připomíná slovo *trud*, což tento název údajně činí „nevhodným pro označení měřítka práce právě v socialistickém systému hospodaření“. Název časopisu *Mistři uhlí* je označen za neskromný a nesebekritický, pojmenování aerosolový desodorans nahání autorovi příspěvku husí kůži, sloveso *proočkovat* zase vyvolává nežádoucí představy, protože upomíná na slova *prosytit* a *propíchnout*. U slova *odzkoušet* může u uživatelů jazyka údajně vzniknout pochybnost o kvalitě výkonu. Slovo *odsouhlasit* „nemůže“ mít význam, v jakém je užíváno, tj. posoudit a schválit, vazba *meškat směnu* je hodnocena pouze jako nesprávná (*meškat směnu „není možno“*).

Negativní hodnocení prostředků cizího původu jsou v explicitní podobě výjimečné, xenofobní argumenty spíše „doplňují“ argumenty jiného typu: u slova *šturmovština* je negativně hodnocen německý kořen, v hodnocení slova *hosteska* se uvádí, že „není potřeba přejímat výraz anglický“ a že „bychom zcela dobře vystačili s označením českým“ (slovo je navíc hodnoceno jako nesrozumitelné), u slov *hardware* a *software* se tvrdí, že jejich užíváním se „ochuzuje slovní zásoba češtiny“ (vedle toho jsou hodnoceny jako slangové a nesrozumitelné).

Koncem čtyřicátých a z první poloviny padesátých let (z tohoto období je první příklad) lze vysledovat zvýšený průnik marxistické ideologie do lingvistických textů a s ní spojenou kritiku výrazů cizího původu, jejichž pronikání do spisovného jazyka bylo považováno za cílenou snahu buržoazie „dosáhnout, aby spisovný jazyk byl pro široké vrstvy nesrozumitelný a aby se tak masám zabránil přístup ke kultuře“ (Bosák, 1949). Kriticky je rovněž nahlížen přístup (není jasné čím, pravděpodobně lingvistů) k cizím slovům ve 30. letech: byla „příliš otvírána cesta ke kosmopolitickému hýření v cizích slovech“ (Havránek, 1951), purismus měl protějšek v „nadbytečném zavádění módních slov i obrátů francouzských, zčásti též anglických a jiných“ (Bělič, 1955). Během 60. let se v češtině začalo objevovat výraznější množství přejímek z angličtiny a kritika slov *hosteska* nebo *hardware* a *software* svědčí o tom, že vliv angličtiny byl pocítován jako problematický.

Důvodem pro relativně malé množství explicitně xenofobních komentářů může být skutečnost, že ve sledovaném období měla na češtinu největší vliv ruština, k níž nebyly zaujímány tak negativní postoje jako k němčině v dřívějších obdobích (a pokud lingvisté rusismy hodnotili negativně, mohli tato svá hodnocení transformovat např. do výtek slovtvorného charakteru).

Shrnutí

Analyzovaný korpus textů z let 1949–1968 a doklady z jazykových kritik z *Naší řeči* z téže doby ukazují, že u českých lingvistů přetrvávala z dřívějších období snaha usměrňovat to, jak vypadá spisovná čeština, konkrétně to, zda určité jazykové prostředky „mohou“ být prohlášeny za spisovné. Záměr „ochránit“ spisovnou češtinu před určitými prostředky můžeme označit jako puristický, je však třeba mít na paměti, že purismus let 1949–1968 byl spíše řadou dílčích „purismů“: snahy o očištění jazyka byly ovlivňovány různými diskurzí, které byly v různých časech různě silné a navzájem se prolínaly.

Puristické aktivity vždy odrážejí představy lingvistů o tom, jak má vypadat ideální jazyk (a ideální společnost). U puristických výroků ovlivněných marxistickou ideologií hodnocení jazykových prostředků vychází z poznání „potřeb“ socialistické společnosti: lingvista „nahlédne“ zákonitosti panující v jazyce a je schopen určit, zda je jazykový prostředek ústrojný či potřebný. Pokud si vypůjčíme výrobní metaforiku příznačnou pro tento marxistický diskurz, lingvisté jsou vedoucí továren, kteří hlídají, aby se v jazyce neobjevovaly „zmetky“.

Marxisticky orientovaný puristický diskurz se částečně prolíná s diskurzem xenofobním: negativní hodnocení jazykových prostředků cizího původu v 50. letech (např. cizích pojmenování v jídelních lístcích) je součástí boje proti tomu, aby se spisovný jazyk stával nesrozumitelným a „vzdaloval se lidu“. Vedle toho xenofobní postoje vůči anglicismům v 60. letech můžeme považovat za vyjádření negativních postojů k novým společenským fenoménům.

Ve sledovaném období se rovněž objevuje snaha zabránit prostředkům z nespisovných variet, resp. z řečových stylů, které byly považovány za nižší, aby pronikaly do spisovného jazyka. Tento typ purismu se někdy označuje jako elitistický (Thomas, 1991, s. 78) a můžeme jej chápat jako manifestaci přesvědčení, že spisovný jazyk je vyhrazen pro „vyšší“ kulturní funkce a že prostředky z nižších stylů by snižovaly jeho schopnost tyto funkce plnit (tyto představy lze ovšem vztáhnout rovněž k ideologii standardního jazyka).²⁵

²⁵ V 19. století a v první polovině století 20. přesvědčení o potřebě jednotného spisovného jazyka bez prvků z „nižších“ variet koexistovalo s představou, že spisovný jazyk by se měl obohacovat prvky z „nezkažené“ lidové mluvy (srov. etnografický purismus u Thomase, 1991, s. 77); tato konkurenční představa byla ovšem z diskurzu o jazyce vytlačena.

ZÁVĚR

Hlavním záměrem této práce bylo ukázat, že purismus není uzavřenou kapitolou z dějin bohemistiky, ale jevem, který se vyskytuje v různých dobách u různých společností a který je manifestací postojů mluvčích k jiným jazykům (varietám) a k jejich uživatelům.

Úvodní části práce věnujeme definici klíčových pojmů, především se vymezujeme vůči totalitářskému pojetí ideologie jako „nesprávných“, „mylných“ představ, které mají podobu jakýchsi abstraktních entit, které neurčitě „působí“. V práci dále vycházíme z pojetí ideologie Teuna van Dijka, který ji chápe jako soubor sociálně sdílených představ, které ovlivňují myšlení a jednání a které se projevují v diskurzu (tj. specifickým způsobem komunikování o nějakém tématu / specifickým způsobem komunikování v nějakém sociálním prostředí).

Ve výkladu se dále věnujeme jazykovým ideologiím, které definujeme jako soubor představ o jazyce, které usměrňují to, jaké máme o jazyce představy a jak „jazykově jednáme“ (jak užíváme a vnímáme jazyk a jak se o něm vyjadřujeme). V práci podrobněji představujeme dva typy jazykových ideologií, ideologii standardního jazyka a ideologii purismu. „Fungování“ ideologie standardního jazyka ukazujeme na příkladu diachronních popisů češtiny, v nichž koncept jednotného, idealizovaného jazyka tvoří jakýsi „filtr“, kterým je na sociální podmínky vývoje spisovného jazyka (a jeho struktury) pohlíženo a který ovlivňuje mimo jiné to, které útvary z minulosti jsou za spisovný jazyk „uznány“ (obvykle je to jazyk „dobrých autorů“), to, jak jsou klasifikovány jazyky a dialekty a jak jsou hodnoceny jednotlivé „etapy“ vývoje jazyka.

Ústřední částí práce jsou kapitoly věnované ideologii purismu. Dosavadní pojetí purismu v české lingvistice kritizujeme jako aprioristické: je závislé na hodnocení Pražského lingvistického kroužku a projevuje se ve snaze purismus odsoudit jako ze své podstaty „chybný“. Purismus nově definujeme jako soubor představ, jejichž základem je snaha zbavit jazyk nežádoucích prostředků, a to nejen prostředků z cizích jazyků, ale i z neprestížních variet téhož jazyka; puristické představy se mohou objevovat u lingvistů i nelingvistů a často souvisejí s otázkou identity daného společenství.

V analytické části docházíme k závěru, že vymezování se vůči purismu po druhé světové válce bylo součástí snahy delegitimizovat konkurenční přístup v otázce hodnocení jazykových prostředků. Dalším zjištěním je skutečnost, že hodnocení jazykových prostředků nebylo navzdory proklamacím prováděno podle jasných kritérií a že se v hodnotících výrocích prolínají různé typy diskurzů (marxistický, xenofobní, elitistický). Ukázalo se tak mimo jiné, že neexistuje něco jako jednotná teorie jazykové kultury, která by hodnotící aktivity lingvistů kontinuálně usměrňovala od konce druhé světové války do současnosti (jak implicitně tvrdí Václav Cvrček ve své monografii; Cvrček, 2006). Jazykověkultivační aktivity se spíše jeví jako výsledek střetávání různých sil a pnutí uvnitř lingvistického diskurzu. Potvrzuje se tak stanovisko Patricka Sériota, že kuhnovská představa střídání paradigmat není pro dějiny lingvistiky příliš použitelná; spíše se zdá, různá vědecká paradigmata a přístupy existují vedle sebe a neustále se přetvářejí (Sériot, 2002).

SEZNAM LITERATURY

- Bauer, Jaroslav – Lamprecht, Arnošt – Šlosar, Dušan (1984): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Bělič, Jaromír (1952): K otázce češtiny jako národního jazyka. *Slovo a slovesnost*, roč. 13, č. 2, s. 71–86.
- Bělič, Jaromír (1955): Nové údobí ve vývoji českého jazyka. *Naše řeč*, roč. 38, č. 5–6, s. 129–146.
- Bělič, Jaromír (1968): Padesát let spisovné češtiny v samostatném státě. *Naše řeč*, roč. 51, č. 5, s. 257–269.
- Bosák, Ctirad (1949): Lenin a otázky jazyka. *Naše řeč*, ročník 33, č. 1–2, s. 8–9.
- Bourdieu, Pierre (2014): *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*. Praha: Karolinum.
- Buben, Radek – Pullmann, Michal – Spurný, Matěj – Růžička Jiří (2014): Diktatura a autoritářské režimy. In: Storchová, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, s. 281–307.
- Burke, Peter (2011): *Jazyky a společenství v raně novověké Evropě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Cvrček, Václav (2006a): *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha: Karolinum.
- Cvrček, Václav (2006b): Spisovnost a její zdroje. *Slovo a slovesnost*, roč. 67, č. 1, s. 46–60.
- Daneš, František (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Kuchař, Jaroslav (ed.): *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.
- Dittmann, Robert (2013): Český jazyk za protektorátu 1939–1945. In: Dittmann, Robert – Uličný, Oldřich (eds.): *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 126–147.
- Dvořáčková, Věra (2011): *Osudy Ústavu pro jazyk český. Dějiny ÚJČ AV ČR a jeho předchůdců ve světle archivních pramenů*. Praha: ÚJČ AV ČR.
- Ertl, Václav (2011): Henri Serre: Ghetto v mešitě. In: *Dobrý autor. Výbor z jazykovědného díla*. Praha: Akropolis, s. 135–147.
- Evans, Robert (2011): Official Languages: A Brief Prehistory. In: Langer, Nils – Davies, Steffan – Vandenbussche, Wim (eds.): *Language and History, Linguistics and Historiography. Interdisciplinary Approaches*. Oxford: Peter Lang, s. 129–145.
- Fidelius, Petr (2002): *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.
- Garrett, Peter (2010): *Attitudes to Language*. Cambridge.
- Geers, Maria (2005): A Comparative Study of Linguistic Purism in the History of England and Germany. In: Langer, Nils – Davies, Winifred (eds.): *Linguistic Purism in the Germanic Languages. Studia Linguistica Germanica*. Berlin: De Gruyter Mouton, s. 97–108.
- Hausenblas, Karel (1951): O kultuře jazyka a brusičském purismu. *Naše řeč*, roč. 35, č. 3–4, s. 41–45.

- Havránek, Bohuslav – Weingart, Miloš (1932): Předmluva. In: Havránek, Bohuslav – Weingart, Miloš (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 7–13.
- Havránek, Bohuslav (1949): Český jazyk do pětiletky. *Naše řeč*, roč. 33, č. 1–2, s. 6–7.
- Havránek, Bohuslav (1950): Dnešní čeština. *Naše řeč*, roč. 34, č. 1–2, s. 6–9.
- Havránek, Bohuslav (1951): Přehled vývoje českého jazyka s hlediska marxistického. *Naše řeč*, roč. 35, č. 5–6, s. 81–93.
- Havránek, Bohuslav (1957): Deset let Jazykového koutku v Československém rozhlasu. *Naše řeč*, roč. 40, č. 1–2, s. 28–31.
- Havránek, Bohuslav (1960): Kulturní revoluce a kultura jazyka. *Naše řeč*, roč. 43, č. 1–2, s. 1–4.
- Hutton, Christopher M. (1999): *Linguistics and the Third Reich. Mother-tongue Fascism, Race and the Science of Language*. London: Routledge.
- Chromý, Jan (2006): Jiří Haller – osobnost české lingvistiky. *Naše řeč*, roč. 89, č. 5, s. 234–241.
- Chromý, Jan (2009): Analýza článků Františka Čermáka věnovaných jazykové kultuře. *Slovo a slovesnost*, roč. 70, č. 2, s. 128–138.
- Chromý, Jan (2010): Gebauer – Zubatý – Ertl ze tří perspektiv aneb Jak přistupovat k dějinám lingvistiky. *Naše řeč*, roč. 93, č. 4–5, s. 230–240.
- Chromý, Jan (2011): Předmluva. In: Ertl, Václav: *Dobrý autor. Výbor z jazykovědného díla*. Praha: Akropolis, s. 7–10.
- Chromý, Jan (2014): Demokratizace spisovné češtiny a ideologie jazykové kultury po roce 1948. *Acta Universitatis Carolinae – Philologica*, roč. 42, č. 3, s. 71–81.
- Jakobson, Roman (1932): O dnešním brusičství českém. In: Havránek, Bohuslav – Weingart, Miloš (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 85–122.
- Jaspers, Jürgen (2010): Introduction – Society and Language Use. In: Jaspers, Jürgen – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Society and Language Use*. Amsterdam: John Benjamins, s. 1–20.
- Jedlička, Alois (1949): Na okraj pochybených názorů jazykových „oprávců“. *Slovo a slovesnost*, roč. 11, č. 2, s. 95–96.
- Jedlička, Alois (1958): Na prahu pátého desetiletí. *Naše řeč*, roč. 41, č. 1–2, s. 1–9.
- Jedlička, Alois (1961): K aktuálním otázkám péče o spisovnou češtinu. *Naše řeč*, roč. 44, č. 5–6, s. XX.
- Jedlička, Alois (1962): K další činnosti Naší řeči. *Naše řeč*, roč. 45, č. 9–10, s. XX.
- Jedlička, Alois (1965): Dvacáté výročí osvobození a český jazyk. *Naše řeč*, roč. 48, č. 3, s. XX.
- Jedlička, Alois (1968): Na prahu druhého padesátiletí. *Naše řeč*, roč. 51, č. 1, s. XX.
- Jelínek, Milan (2007): Purismus. In: Karlík, Petr – Krčmová, Marie – Pleskalová, Jana – Večerka, Radoslav (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 540–572.
- jha. (1932): Návštěvou u novin. *Naše řeč*, ročník 16, č. 2, s. 50–54.

- Kamusella, Tomasz (2012): Classifying the Slavic Languages, or the Politics of Classification. In: Langer, Nils – Vandembussche, Wim – Davies, Steffan (eds.): *Language and History, Linguistics and Historiography: Interdisciplinary Approaches*. Oxford: Peter Lang, s. 147–174.
- K. E. (1939): Čeština novinářská. *Naše řeč*, roč. 23, č. 7, s. 223.
- Klemperer, Viktor (2003): *Jazyk třetí říše – LTI. Poznámky filologovy*. Jinočany: H & H.
- Koerner, Ernst Frideryk Konrad (2001): Linguistics and Ideology in 19th and 20th Century Studies of Language. In: Dirven, René – Hawkins, Bruce – Sandikcioglu, Esra (eds.): *Language and Ideology: Vol. 1: Theoretical Cognitive Approaches*. Amsterdam: John Benjamins.
- Komárek, Miroslav (2012): *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- Konference o spisovné češtině a jazykové kultuře (1969). *Naše řeč*, roč. 52, č. 2–3, 177–179.
- Kraus, Jiří (2002): Kultura jazyková. In: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 237–238.
- Kraus, Jiří a kol. (2006): *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia.
- Kroskrity, Paul V. (2010): Language ideologies – Evolving perspectives. In: Jaspers, Jürgen – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Society and Language Use*. Amsterdam: John Benjamins, s. 192–211.
- Langer, Nils – Davies, Winifred (2005): An Introduction to Linguistic Purism. In: Langer, Nils – Davies, Winifred (eds.): *Linguistic Purism in the Germanic Languages. Studia Linguistica Germanica*. Berlin: De Gruyter Mouton, s. 1–17.
- Lippi-Green, Rosina (2012): *English with an Accent. Language, Ideology, and Discrimination in the United States*. London: Routledge.
- Lodge, Anthony (1998): French is a Logical Language. In: Bauer, Laurie – Trudgill, Peter (eds.): *Language Myths*. London: Penguin Books, s. 23–31.
- Mathesius, Vilém (1932): O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Havránek, Bohuslav – Weingart, Miloš (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 14–31.
- Matúšová, Jana (2003): K vývoji příjmení u Čechů v prvních poválečných letech. *Naše řeč*, roč. 86, č. 5, s. 251–256.
- Milroy, James – Milroy, Lesley (2002): *Authority in Language. Investigating Standard English*. London: Routledge.
- Milroy, James (2012): Sociolinguistics and Ideologies in Language History. In: Hernández-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo (eds.): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, s. 571–584.
- Nekula, Marek (2000): Metafora a poznání. *Estetika*, roč. 36, č. 3, s. 15–25.
- Novák, Pavel (2010): K poválečným osudům české lingvistiky. In: *Lingvistika a jazyková realita. Výbor z díla*. Praha: Akropolis, s. 223–231.

- Rash, Felicity (2005): Linguistic Purism in German-speaking Switzerland and the Deutschschweizerischer Sprachverein 1904–1944. In: Langer, Nils – Davies, Winifred (eds.): *Linguistic Purism in the Germanic Languages. Studia Linguistica Germanica*. Berlin: De Gruyter Mouton, s. 110–123.
- Sériot, Patrick (2002): *Struktura a celek. Intelektuální počátky strukturalismu ve střední a východní Evropě*. Praha: Academia.
- Schieffelin, Bambi B. – Woolard, Kathryn A. – Kroskrity, Paul V. (eds.): *Language Ideologies. Practice and Theory*. Oxford: Oxford University Press, s. 3–47.
- Silverstein, Michael (1979): Language Structure and Linguistic Ideology. In: Clyne, Paul R. – Hanks, William F. – Hofbauer, Carol L. (eds.): *The Elements. A Parasession on Linguistic Units and Levels*. Chicago: Chicago Linguistic Society, s. 193–247.
- Starý, Zdeněk (1995): *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- Šlosar, Dušan – Večerka, Radoslav – Dvořák, Jan – Malčík, Petr (2009): *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host.
- Thomas, George (1991): *Linguistic Purism*. London: Longman.
- Trudgill, Peter (2010): *Investigations in Sociohistorical Linguistics. Stories of Colonisation and Contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uspenskij, Boris (2008): *Poetika kompozice*. Brno: Host.
- van Dijk, Teun Adrianus (1995): What is political discourse analysis? In: Blommaert, Jan – Bulcaen, Chris (eds.): *Political Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, s. 11–52.
- van Dijk, Teun Adrianus (1998): *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- van Dijk, Teun Adrianus (2010): *Discourse and Context. A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Dijk, Teun Adrianus (2016): Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Studies*. London: Sage, s. 62–85.
- Váňa Tomáš (2013): *Ľazyk a totalitarismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Vogl, Ulrike (2012): Multilingualism in a standard language culture. In: Hüning, Matthias – Vogl, Ulrike – Moliner, Olivier (eds.): *Standard Languages and Multilingualism in European History*. Amsterdam: John Benjamins, s. 1–42.
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael (2016a): Critical Discourse Studies: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Studies*. London: Sage, s. 1–22.
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael (2016b): The Discourse-Historical Approach. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds.): *Methods of Critical Discourse Studies*. London: Sage, s. 23–61.
- Woolard, Kathryn A. – Schieffelin, Bambi B. (1994): Language Ideology. *Annual Review of Anthropology*, roč. 23, s. 55–82.

PŘÍLOHA Č. 1: CHRONOLOGICKÝ SEZNAM ANALYZOVANÝCH PŘÍSPĚVKŮ

- Havránek, Bohuslav (1949): Český jazyk do pětiletky. *Naše řeč*, roč. 33, č. 1–2, s. 6–7.
- Jedlička, Alois (1949): Na okraj pochybených názorů jazykových „oprávců“. *Slovo a slovesnost*, roč. 11, č. 2, s. 95–96.
- Havránek, Bohuslav (1950): Dnešní čeština. *Naše řeč*, roč. 34, č. 1–2, s. 6–9.
- Hausenblas, Karel (1951): O kultuře jazyka a brusičském purismu. *Naše řeč*, roč. 35, č. 3–4, s. 41–45.
- Havránek, Bohuslav (1951): Přehled vývoje českého jazyka s hlediska marxistického. *Naše řeč*, roč. 35, č. 5–6, s. 81–93.
- Bělič, Jaromír (1952): K otázce češtiny jako národního jazyka. *Slovo a slovesnost*, roč. 13, č. 2, s. 71–86.
- Bělič, Jaromír (1955): Nové údobí ve vývoji českého jazyka. *Naše řeč*, roč. 38, č. 5–6, s. 129–146.
- Havránek, Bohuslav (1957): Deset let Jazykového koutku v Československém rozhlasu. *Naše řeč*, roč. 40, č. 1–2, s. 28–31.
- Jedlička, Alois (1958): Na prahu pátého desetiletí. *Naše řeč*, roč. 41, č. 1–2, s. 1–9.
- Havránek, Bohuslav (1960): Kulturní revoluce a kultura jazyka. *Naše řeč*, roč. 43, č. 1–2, s. 1–4.
- Jedlička, Alois (1961): K aktuálním otázkám péče o spisovnou češtinu. *Naše řeč*, roč. 44, č. 5–6, s. XX.
- Jedlička, Alois (1962): K další činnosti Naší řeči. *Naše řeč*, roč. 45, č. 9–10, s. XX.
- Jedlička, Alois (1965): Dvacáté výročí osvobození a český jazyk. *Naše řeč*, roč. 48, č. 3, s. XX.
- Jedlička, Alois (1968): Na prahu druhého padesátiletí. *Naše řeč*, roč. 51, č. 1, s. XX.
- Bělič, Jaromír (1968): Padesát let spisovné češtiny v samostatném státě. *Naše řeč*, roč. 51, č. 5, s. 257–269.